

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
Studium humanitní vzdělanosti

Tereza Lindová
Integrita ega Zdenky Fantlové

Vedoucí práce: doc. PhDr. Iva Poláčková Šolcová, Ph.D.

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Praha 2019

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval/a samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 28. června 2019

.....

Ráda bych poděkovala doc. PhDr. Ivě Poláčkové Šolcové, Ph.D. za odborné vedení práce, podnětné připomínky a inspiraci.

Obsah

1. Úvod	5
2. TEORETICKÁ ČÁST	7
2.1 Integrita ega	7
2.1.1 Životní cyklus E. Eriksona.....	7
2.1.2 Ego integrita v pojetí E. Eriksona	8
2.1.3 Deváté stádium a gerotranscendence	10
2.1.4 Další pohledy na integritu	14
2.1.5 Integrita u přeživších holocaustu.....	17
3. EMPIRICKÁ ČÁST	22
3.1 Výzkumný vzorek.....	22
3.2 Kvalitativní přístup	23
3.3 Výzkumné otázky	24
3.4 Interpretační fenomenologická analýza	25
3.5 Sběr dat	26
3.6 Etika výzkumu a hodnocení kvality výzkumu.....	27
3.7 Postup sběru dat.....	28
3.7.1 Realizace rozhovorů.....	28
3.7.2 Výběr a seznam rozhovorů	29
3.8 Postup analýzy rozhovorů.....	31
4. Výzkumná zjištění	32
4.1 Životní příběh Zdenky Fantlové	32
4.2 Analýza zkušenosti Zdenky Fantlové.....	36
4.3 Témata vyplývající z analýzy	36
4.3.1 Tatínek a jeho moudrost.....	36
4.3.2 Plechový prstýnek od Arna	42
4.3.3 Součástí vesmíru	47
4.4. Diskuze	52
5.ZÁVĚR.....	63
Seznam literatury.....	65
Seznam příloh.....	69

1. Úvod

Díky tomu, že mohu za svou kamarádku označit přeživší holocaustu Zdenku Fantlovou a že je pro mě již několik let zdrojem životní inspirace, byla jsem si od počátku poměrně jistá, koho učiním předmětem své bakalářské práce. V kvalitativně zaměřené práci budu usilovat o zachycení prožité individuální zkušenosti. Hlubší prozkoumání zkušeností přeživší holocaustu může přinést větší porozumění toho, jak lidé zvládají a prožívají extrémní situace. Dále mě zajímá, jak může člověk zpracovat natolik náročnou životní zkušenost tak, aby mu jeho život dával smysl. Zajímá mě tudíž, jak danou situaci integruje do svého života. A zda je vůbec možné tuto životní zkušenost integrovat do života při současném zachování jeho smysluplnosti. Ke Zdence Fantlové jsem vždy cítila obdiv a její životní zkušenost ve mně od počátku vzbuzovala mnoho otázek, které jen plynule přešly v otázky výzkumné.

Téma ego-integrity, jak ho do psychologie uvedl E. Erikson (1999), zatím nemá v dosavadních výzkumech příliš velké zastoupení. Sám Erikson zároveň integritu ega nepřiblížil dost na to, aby bylo možné ji přesně definovat. Zůstává zde tak prostor pro naplnění tohoto pojmu individuálním významem a zkušeností. Z důvodu zaměření se na zkušenost přeživší holocaustu bude tato práce zároveň i malým uchováním svědectví. Chtěla bych rovněž zaznamenat neopakovatelnou lidskou zkušenost, která může být i bez srovnání a zobecnění na další zkušenosti zdrojem životní inspirace pro život každého člověka.

V teoretické části práce se pokusím přiblížit pojem integrita ega. Nejprve ho zasadím do souvislosti životního cyklu E. Eriksona a jeho osmého stádia, k němuž integrita náleží. Zaměřím na původní Eriksonovo pojetí osmého stádia životního cyklu jako stádia posledního, ale přejdu rovněž k doplněnému stádiu devátému, jak ho doplnila Joan Erikson (1999). Přejdu rovněž k možným specifikům ego integrity u přeživších holocaustu.

Vnímání pojmu integrita ega v souvislostech jako součásti celého životního cyklu je obdobou pro mou snahu nahlížet životní zkušenost paní Fantlové v souvislosti celého jejího životního příběhu. Proto se budu snažit zjistit, jakým způsobem integrovala své životní

zkušenosti do svého životního příběhu tak, aby jí celý její životní příběh stále dával smysl. Také mě bude zajímat, jaké fenomény dnes, když se nachází v posledním životním stádiu, vystupují jako pro ni významné, když bilancuje svůj prožitý život.

Než přejdu k části věnované tématům vynořeným z rozhovorů se Zdenkou Fantlovou, odvyprávím stručně její životní příběh, aby bylo možné si jednotlivá témata lépe zasadit do kontextu. Příběh tak dlouhý a bohatý, jako je ten paní Zdenky, by nebylo možné jiným způsobem uchopit. O udržování pohledu na celek jejího životního příběhu se pokusím i prostřednictvím techniky vedení rozhovoru „life interview“ (McAdams, 1995), která by měla participanta vést ke zhodnocení celého života. Zároveň však s paní Fantlovou povedu i nestrukturované volné rozhovory, které by měly vytyčit dostatečný prostor pro možné fenomény, kterým paní Zdenka připisuje individuální význam.

2. TEORETICKÁ ČÁST

2.1 Integrita ega

2.1.1 Životní cyklus E. Eriksona

Pojem ego-integrita pochází od Erika H. Eriksona (1902 – 1994), který byl autorem teorie psychosociálního vývoje. Jeho teorie vývoje (Erikson, 1999) dělí životní cyklus člověka do osmi stádií. Původně bylo stádií pouze sedm a přidání dalšího lze sledovat v souvislosti se stárnutím samotného autora, tedy jeho přecházením do stádií, která teprve měla být podrobněji popsána. Postupné přidávání poznatků v průběhu vlastní zkušenosti je také dokladem toho, že Erikson byl mezi psychology průkopníkem zkoumání pozdějších stádií života. S Freudem a psychoanalytickým směrem obecně má společné podrobné popisování psychosociálního vývoje v dětství a dospívání. Na rozdíl od něj však zaměřuje pozornost i na druhou polovinu života, která do té doby nebyla s vývojem příliš spojována. Právě na pozdější vývoj však klade Erikson důraz a pojmenovává životně důležité úkoly, které probíhají i v poslední životní fázi.

Erikson (1999) v popisu své teorie osmi stádií předkládá výklad psychosexuálního vývoje a rozvíjí četné teorie Sigmunda Freuda. Nabízí vlastní výklad jeho teorií a doplňuje je rovněž dalšími poznatky. Erikson hledal nové charakteristiky, na které by se mohly teorie psychosexuálního vývoje zaměřit. Pokoušel se například vykládat jednotlivá stádia vývoje z hlediska tělesné polohy, ve které se jedinec v určitém stádiu většinou nachází. Spojuje psychosexuální teorie s neobvyklými pojmy, jako je ritualizace ve vztahu dítěte a pečovatele. Erikson předkládá mimo jiné i vlastní výklad Freudova proslulého Oidipova komplexu, v základní rovině však zůstává v souladu s původní psychosexuální teorií. Lze ovšem najít různé odchylky, které pramení především z toho, že Eriksonova teorie je psychosociální, upřednostnil tedy sociální vliv před vlivem sexuality. Pro porozumění pojmu ego integrita je zásadní především autorův podrobný popis jednotlivých stádií psychosociálního vývoje. V popisu se Erikson zaměřuje především na výběr vhodné terminologie a zdůvodnění jejího použití. Nabízí nové pojmy pro označení hlavního úkolu určitého stádia i konfliktu, jež se v daném stádiu odehrává. Konflikt je v Eriksonově životním cyklu vyjádřen co nejpřesnějšími pojmy pro dvě protisíly. V případě osmého stádia jsou těmito dvěma protisíly integrita a zoufalství.

I když by se mohlo zdát, že jsou jednotlivá stádia mnohdy především popisem vnitřních konfliktů a úkolů, k jejichž řešení dochází uvnitř jedince, role prostředí je v Eriksonově pojetí nezanedbatelná. Z prostředí vystupuje jako nejvýznamnější činitel společnost. Společnost do značné míry působí na jedince a formuje ho, celek jedince a společnosti je však pevně provázaný a působení probíhá i směrem z jedince na společnost. (Erikson, 1999)

Původní teorii osmi stádií životního cyklu doplnila po Eriksonově smrti jeho manželka Joan o deváté stádium. Vzniklo tak jejich společné a ucelené dílo *Životní cyklus rozšířený a dokončený* (1999). Kromě doplnění samotného devátého stádia informuje Joan M. Erikson (1903 – 1997) i o okolnostech vzniku osmého stádia vývoje, jak ho její manžel Erik vytvořil ještě za svého života. Doplnuje vývojové fáze zajímavými postřehy, které ilustrují, jak ona sama se svým manželem prožívala poslední dvě životní období. Deváté stadium nemohlo být přidáno dříve bez prožitých zkušeností. Jak píše sama Joan Erikson: „*Závěrečným obdobím života musíme rozumět a vidět je osmdesáti a devadesátiletýma očima.*“ (Erikson, 1999, str. 101)

2.1.2 Ego integrita v pojetí E. Eriksona

Erik Erikson (1996) představil pojem ego integrita ve svém díle *Osm věků člověka*. K pojmu ego-integrita se někdy jako ekvivalent používá „celistvost já“. Jak sám Erikson poznamenává, pro fenomén ego integrity nemá žádnou jasnou a ustálenou definici. Jako jednu ze složek integrity ego jmenuje důvěru „já“. Podle Eriksona „*narůstá z jeho sklonu pro pořádek a hledání významu*“ (Erikson, 1996, str. 18).

V osmém vývojovém stadiu se dle Eriksona člověk ocitá přibližně ve věku od 65 let. Před vypracováním devátého stadia bylo osmé označované jako definitivní a trvalo až do konce života. Přesto, že má každé svá specifika, mohlo by být možné pohlížet na osmé a deváté stadium společně, zoufalství z osmého stadia se totiž přenáší i do devátého stadia. Hlavním cílem osmého stadia je dosažení ego integrity, jež vstupuje do konfliktu se zoufalstvím. Člověk má v tomto období čerpat ze své životní moudrosti, které dosahuje, pokud se mu podaří svou osobnost integrovat. (Erikson, 1999)

Z pohledu Eriksona se přitom jedná o kulturně univerzální jevy. „*Taková integrita či moudrost je patrná u zralých lidí ve všech kulturách, i když právě v každém společenství nese jeho historicky podmíněnou pečeť.*“ (Langmeier a Krejčířová, 1998, str. 231) Erikson pojednává moudrost i zoufalství jako srovnatelně hodnotné. Význam této fáze je zásadní i ve vztahu k fázím předchozím: „*A vskutku poslední stadium života má zřejmě velkou*

schopnost dát význam prvnímu...“ (Erikson, 1999, str. 61) A zároveň bez optimálního vývoje v předchozích stádiích nemůže jedinec dosáhnout v osmém stádiu integrity.

Ke konci života člověk určitým způsobem uzavírá poslední kapitolu a nahlíží svůj život jako celek. Hodnotí svou dosavadní cestu životem a v případě, že se mu daří svou osobnost integrovat, se smíruje s konečností života a s faktem, že už ho nebude moci prožít znovu a jiným způsobem. Nalezení smyslu života odstraňuje přílišný strach ze smrti. Když se člověku daří směrem k blížící se smrti přijímat svůj prožitý život jako jediný možný a daří se mu při zhodnocení svého života si svůj životní příběh uspořádat ke své spokojenosti, pak „*ztrácí smrt své ostrů*“ (Erikson, 1963, s. 268, překlad IPŠ). Pokud se mu osobnost integrovat nedaří, propadá člověk zoufalství. (Erikson, 1999)

Thorová (2015) popisuje, co nastává, pokud v konfliktu osmého stádia převládne zoufalství nad integritou: „*Neutěšená rekapitulace vlastního života, osamění, intenzivní strach ze smrti a pocity bezmoci způsobují dezintegraci osobnosti, která je provázená zoufalstvím, postupující destrukcí osobnosti a v krajním případě sebevraždou.*“ (Thorová, 2015, str. 285)

Santor a Zuroff (1994) vyzdvihují především tzv. akceptaci minulosti jako součást ego-integrity. Výsledky jejich studie potvrdily významné spojení ego-integrity a akceptace minulosti. (Santor, Zuroff, 1994).

Moudrost je jednou ze ctností, kterých člověk nabývá v průběhu vývoje, podobně jako nabývá dalších základních ctností, které popisuje Erikson (1999). V osmém vývojovém stádiu se vynořuje moudrost jako výsledek vyvažování dvou protipólů, kterými jsou integrita a zoufalství. Erikson definuje moudrost jako „*zvláštní způsob informovaného a nezaujatého zabývání se životem jako takovým, tváří v tvář smrti*“ (Erikson, 1999, s. 60). Jde tedy o ohlížení se zpět za prožitým životem i o nahlížení směrem do budoucnosti směrem k blížící se smrti. V moudrosti dochází k zužitkování toho, co vzešlo ze všech předchozích stádií, formuje se v ní vztah k smrti, k životu jako individuálně prožitému životnímu příběhu i k životu obecně.

Jak popisují Eriksonovi a Kivnick (1994), lidé v období stáří se často obrací ke vzorům stárnutí, které pozorovali již během dětství, tedy jim za vzory slouží především jejich prarodiče, případně jejich vlastní rodiče. V osmém životním stádiu si vybavují, jak se například jejich prarodiče chovali a jakých vlastností si na nich ve spojitosti se s pozdním obdobím života vážili. Obvyklé je ale rovněž nacházet vzory stárnutí mezi vrstevníky.

Tyto vzory pak mohou mít vliv na to, jak se u jedince formuje moudrost jako ctnost osmého stádia. (Erikson, Erikson, Kivnick, 1994)

Tak, jako z prvního stádia životního cyklu vychází jako základní ctnost naděje, náleží podle Eriksona (1999) i poslednímu stádiu života nějaký ekvivalent naděje stádia prvního. Nejedná se o kvalitativně stejnou ctnost, používá pro ni tedy jiné označení: víra. Podle Eriksona jde o kvalitativně odlišnou formu naděje, pro kterou má každý naděje jako základní ctnost prvního stádia své předpoklady. Naděje pak v průběhu života postupně roste do víry, jež náleží stádiu ego integrity. (Erikson, 1999)

Oproti předchozím stádiím, kdy jedinec svou pozornost soustředil například na svou základní rodinu či svou práci jako samostatnou činnost, se v posledním stádiu jeho zorné pole rozšiřuje na lidi kolem něj a člověk vnímá sám sebe jako součást lidstva. (Erikson, 1999)

V osmém stádiu si člověk rovněž začíná uvědomovat své napojení na předchozí i další generace. Tváří v tváři smrti mu pak může vnímané spojení s další generací usnadnit přijetí vlastní smrtelnosti, protože může nahlížet například svá vnoučata jako pokračování sebe sama. (Erikson, Erikson, Kivnick, 1994).

2.1.3 Deváté stádium a gerotranscendence

Eriksonova manželka Joan Erikson (1999) doplnila životní cyklus z původních osmi na devět stádií. Oproti Erikovi klade jeho manželka větší důraz na roli prostředí. Rozebírá vztah jedince a společnosti v období stáří, především proměnu tohoto vztahu směrem k devátému stádiu životního cyklu, kdy se podle ní lidé mnohdy ocitají stranou většinové společnosti. Předkládá úvahu o možném fungování společnosti ve prospěch starším lidem. Popisuje konkrétní způsoby, jakými by měla společnost vyjít vstříc starým lidem a podporovat je tak v činnosti. Podle Joan Erikson nedělá společnost dost proto, aby pomohla starším překonávat jejich zdravotní handicap, kterých během stárnutí přibývá. Její představa bezpečných parků, kam by se lidé ve stáří odebrali, kde by však nebyli izolováni od zbytku světa, se zdá být až nespílitelným ideálem. Popisuje takové parky jako místo otevřeného setkání starých i mladých, kteří by mohli čerpat z moudrosti starých, a staří by si tak mohli stále připadat činní a užiteční. „*Všichni bychom s nimi mohli hovořit a*

poslouchat jejich příběhy a přitom poznávat, co nám ještě mohou nabídnout ze své moudrosti.“ (Erikson, 1999, str. 113)

Z těchto představ vyplývá poznatek, který je typický pro celé pojetí životního cyklu manželů Eriksonových (1999), i když je ve vztahu k předešlým psychologickým směrům poměrně hodně neobvyklý. Erik a Joan pohlíží na stáří jako na stále činné období, i když se stáří i v dnešní době mnohdy pojí pouze s nečinností, úpadkem, stagnací, omezeními a nemocemi. Eriksonovi nepodceňují mnohá zdravotní omezení, s kterými se lidé ve stáří ve velké většině případů potýkají. Zdůrazňují však, že i přes četná omezení je možné ve stáří prožívat činný život. Staří lidé nejen, že mohou stále vykazovat určitou činnost, čerpat ze svých dosavadních znalostí a předávat svou moudrost mladším generacím, zároveň platí i to, že určitou činnost ke svému životu potřebují, aby se mohli správně vypořádat s životními úkoly, které se vážou k posledním stádiím životního cyklu. Pokud naopak lidé ve stáří nemají možnost žádnou svou činnost realizovat či dokonce upadají do deprese z nečinnosti, může být důvodem nedostatečná snaha společnosti jim činnost umožnit. Mnohdy například odsouvá všechny, kteří dosáhnou vysokého věku, do izolace jako jedince již zcela neužitečné pro společnost. Joan Erikson nabádá jedince, aby oni sami vytvářeli příznivé prostředí pro staré. Nejen společnost jako celek, ale i sami jednotlivci mají možnost podporovat staré v jejich vlastní činnosti. Zmiňuje například naslouchání, nabízení nových podnětů a význam i drobných komunikativních dotyků, jako je například poplácání po zádech. (Erikson, 1999)

Kromě úvah na úrovni vztahu mezi jedincem a společností či obecně jeho prostředím přináší Joan Erikson (1999) v návaznosti na teorii svého manžela rozbor prožívání starších lidí popisem jejich transcendence, která se označuje jako gerotranscendence. Jedná se o jakýsi přechod do jiného vnímání reality, charakteristický například upuštěním od materiálních hodnot. Tento přechod Joan zasadila do devátého stádia vývoje, tedy stádia, do kterého člověk vstupuje přibližně po devátém roce života. Podobně jako Erik Erikson však ani Joan nepředpokládá, že by byla stádia životního cyklu přesně ohraničena věkovým rozmezím, a připouští individualitu vývoje. Specificky u devátého stádia podle ní neplatí, že by se prožívání jedince zásadně změnilo od prožívání v předchozím, osmém stádiu. I v devátém stádiu zůstávají relevantní jevy, které tvoří základ stádia osmého. Nedá se tudíž říct, že po překročení 90 let by člověk přestal řešit konflikt integrity a zoufalství. Je naopak běžné, že ho zoufalství provází i v devátém stádiu.

Joan Erikson (1999) představuje v *Životním cyklu rozšířeném a dokončeném* pojem gerotranscendence Larse Tornstama (1943–2016), který zasazuje do devátého stádia

životního cyklu. Dává pojem do souvislosti se zhoršujícím se zdravotním stavem a poklesem tělesných funkcí, které podle ní lidé prožívají v období po překročení devadesáti let. Předkládá teorii Tornstama jako změnu pohledu na svět a prožívání kosmického spojení se světem ve stádiu gerotranscendence.

Tornstam (1999) popisuje gerotranscendenci jako změnu ve vnímání světa i toho, jak jedinec nahlíží své místo v něm. Jedinec nahlíží realitu okolo sebe jinak, než ji nahlížel v dřívějších životních obdobích. V jeho pojetí na cestě k dosažení moudrosti následuje po stádiu ego integrity ještě jedno stádium, které označuje jako gerotranscendenci.

Joan Erikson v díle vytvořeném společně s Erikem Eriksonem (1999) pojímala gerotranscendenci jako součást devátého stádia životního cyklu a držela se tak zaběhnutých věkových rozmezí, která zavel její manžel. V souladu s jejím uchopením gerotranscendence by se tak mělo gerotranscendentní nahlížení světa začít objevovat u člověka, který již překročil hranici devadesáti let. Tornstam (1999) je v tomto ohledu otevřenější a neohraničuje svou teorii věkovými kategoriemi. Připouští, že znaky gerotranscendence lze nalézt i u lidí mladších. Pojímá sice svůj koncept jako podléhající postupnému vývoji jedince, zároveň však nepodceňují vliv dalších faktorů, které mohou v životě jedince působit a mít vliv na to, jak a kdy se u něj rozvine gerotranscendence. Podle Tornstama existují vlivy, jež mohou rozvoj gerotranscendence zpomalit, zároveň však existují i vlivy, které mohou její rozvoj urychlit. Dalo by se říct, že gerotranscendence se s větší pravděpodobností objeví u staršího člověka v posledním životním stádiu, můžeme ji však najít i u jedince o něco mladšího obzvláště v případě, že například prošel nějakou životní krizí, která jeho vývoj směrem ke gerotranscendenci o něco popostrčila. Právě životní krize totiž může člověka přimět, aby zcela přehodnotil a přestrukturoval způsob, jakým nahlíží realitu, takové přehodnocení pak může vézt k vytvoření nového způsobu, jakým se bude dívat na svět, který již bude vykazovat znaky gerotranscendence.

Jednotlivé znaky gerotranscendence přitom Tornstam přiřazuje k několika dimenzím. První z nich označuje jako dimenzi kosmickou. Do této dimenze spadá vytvoření odlišného vnímání prostoru a času. Při gerotranscendentním vnímání se mohou časové a prostorové hranice rozostřovat, mizí jejich navyklá ohraničenost. Může se to tedy projevovat například tím, že z vyprávění starších lidí nacházejících se v tomto stádiu mizí pro jejich mladší posluchače očekávaná lineárnost. Jejich životní příběh například nepostupuje lineárně a životní události nevypráví chronologicky, jak postupovaly podle dějové linie. Místo toho se mohou minulé události na první pohled nepřehledně proplétat, jako by se starší vypravěč

nedržel žádné struktury. Jak předznamenal Tornstam, může odlišné nahlížení časové a prostorové dimenze vést k tomu, že někdo mladší bude takové na první pohled zmatené vyprávění považovat za znak rozvíjející se demence či například deprese. Přitom prostupování a prolínání minulosti a přítomnosti může značit rozvoj jiného, pozitivního jevu, jakým je gerotranscendence. (Tornstam, 1999)

Joan Erikson tvrdila, že: „*Závěrečným obdobím života musíme rozumět a vidět je osmdesáti a devadesátiletýma očima.*“ (Erikson, 1999, str. 101) Zřejmě i v případě teorie Tornstama platí, že gerotranscendentní pohled na svět je obtížné nahlédnout očima mladšího vývojového stádia.

Z hlediska prostupující časové dimenze a prolínající se přítomností s minulostí dochází podle Tornstama (2011) rovněž k novému náhledu na vlastní dětství. I když se ve stáří z hlediska plynoucího času období dětství stále více vzdaluje, patří podle Tornstama ke stádiu gerotranscendence možnost, že si jedinec všimne nových souvislostí náležejících k jeho dětství a bude své období dětství nahlížet z jiné perspektivy. I v tomto ohledu se tak může snižovat pocíťovaná vzdálenost mezi minulostí a přítomností.

Mezi další znaky kosmické dimenze řadí Tornstam také například vnímané napojení na ostatní generace, přitom se může jednat o jedincovi předky i mladší generace. Jedinec ve stádiu gerotranscendence také podle něj začíná jinak rozumět životu a smrti, díky němuž již člověk nemá z blížící se smrti strach. Přijetí smrti se může týkat celkové přijetí neznámé jako součásti života, lidé v období gerotranscendence podle Tornstama snadněji přijímají nevysvětlitelné a mysteriózní. Element mysterióznosti dále přibližuje tak, že člověk již nepovažuje za nezbytně nutné, aby všechny jevy v životě byly vysvětlené pomocí vědeckých teorií. Lidé v období gerotranscendentnosti tak nepotřebují nutně ke všemu vědecké důkazy a určité jevy s klidem ponechávají bez vysvětlení a přijímají omezenost lidského myšlení. (Tornstam, 1999, 2011)

Ke kosmické dimenzi náleží podle Tornstama (2009) rovněž znovuobjevená radost z různých činností. V pojetí Tornstama se jedná i o na první pohled obyčejné činnosti každodenního života, například nákup. Jde tedy o čerpání radosti z činností, nad kterými by se člověk nacházející se v dřívějších stádiích života zřejmě ani nepozastavoval. Tornstam uvádí jako významnou rovněž radost z přírody či například hudby. Na příkladu individuálního prožívání tohoto aspektu gerotranscendence ukazuje, jak u jedné ženy v průběhu života přešly radost a vzrušení z cestování po světě do podobné radosti z obyčejného nákupu v místě, kde žije. (Tornstam, 2009)

Druhou dimenzi označuje Tornstam (1999) jako dimenzi sebe sama či já a zařazuje do ní například nové poznání sebe sama; menší sklon k soustředění pozornosti na sebe sama jako hlavního aktéra dění, v tomto ohledu jedinec přenechává aktérství spíše druhým; dále je to rovněž rostoucí sklon k altruismu. Tornstam k této dimenzi počítá rovněž znovuobjevení vnitřního dítěte. Třetí dimenzí popsanou Tornstamem je dimenze sociálních a individuálních vztahů. Z hlediska vztahů podle Tornstama vystupuje například zvyšující se potřeba samoty, jiné chápání sociálních rolí, nižší potřeba hromadění majetku či tendence se více zdržovat udělování rad. (Tornstam, 1999, 2011)

Rozdíl mezi teorií gerotranscendence a teorií ego-integrity lze vymezit především z hlediska rozsahu jejich pohledu. V pojetí Eriksonovy vývojové teorie (1999) se člověk v osmém stádiu životního cyklu ohlíží zpět a bilancuje svůj prožitý život. V Tornstamově (1999) teorii gerotranscendence minulost tak jasným způsobem nevystupuje. Soustředí se spíše na přítomný okamžik, na to, jak člověk v přítomném okamžiku nahlíží svět a své místo v něm. Po dosažení stádia gerotranscendence se navíc rozostřují hranice mezi přítomným a minulým, tudíž již tolik nevystupuje pro Eriksonovo osmé stádium typická rekapitulace uplynulých životních událostí. Jak poznamenává i sám Tornstam, je jedním z rozdílů mezi jeho teorií a teorií E. Eriksona i zaměření teorií na odlišné oblasti života. Erikson se ohlíží především za jedincem prožitým individuálním životním cyklem. Tornstam oproti tomu do své teorie pojímá daleko širší oblast, v gerotranscendenci jde o to, jak jedinec nahlíží celý svět a své místo v něm. Individuální životní cyklus je tak spíše nahlížen vzhledem k jeho umístění ve světě a okolní realitě. Jde i o pozici životního cyklu jedince ve vztahu k životním cyklům dalších generací. Erikson rovněž zohledňuje vnímané spojení s dalšími generacemi, o něco větší důraz však klade na individuální životní cyklus. (Erikson, 1999; Tornstam, 1999)

2.1.4 Další pohledy na integritu

I čeští vývojoví psychologové se dotýkají integrity, někdy označované také jako celistvost. Například pro Říčana (2014) představuje celistvost v tomto pojetí „*poslední velké životní téma*“ (Říčan, 2014, s. 380). Říčan zároveň poukazuje na to, že tento pojem není příliš snadné jednoduchým způsobem definovat. „*Slova „celistvost“ a „naplnění“ jsou spíše nápovědi, hesla než přesně vymežitelné pojmy. Skutečnost, o kterou jde, je*

však zcela konkrétní.“ (Říčan, 2014, s. 380) Říčan se pokouší pomocí čtyř bodů pojem konkretizovat a postihnout, o co jde v celistvosti, tedy při řešení tohoto posledního velkého tématu. V první řadě jde ve fenoménu celistvosti o „*pravdivost k sobě samému, která nám umožňuje poznat, oč vlastně v celém našem životě šlo*“ (Říčan, 2014, s. 380). V druhém bodě Říčan říká, že „*jde o smíření se vším, co bylo*“ (Říčan, 2014, s. 380). V tomto bodě se Říčan do značné míry shoduje s Eriksonovým pojetím integrity, v které jde rovněž o ohlédnutí se za uplynutým životem a o smíření se s tím, jak člověk svůj život prožil. „*Starý člověk žije vzpomínkami nejen proto, že jeho současnost je ochuzena, ale i proto, aby pochopil celý svůj příběh.*“ (Říčan, 2007, s. 251)

Staří lidé, kteří dosáhli moudrosti, se podle Říčana v tomto ohledu vyznačují tím, že jsou schopni si připustit i chyby, kterých se v životě dopustili, a přiznávají si, že v jejich životě se nedělo vždy jen to dobré. Přijímají však svůj život i s těmito negativy a dávají najevo, že by ho nechtěli prožít jinak. Říčan zde poukazuje na možný rozdíl v názorech, pokud bychom konfrontovali postoj starších lidí s mladšími. Podle Říčana by mohlo být pro mladšího jedince překvapivé, proč by chtěl někdo prožít svůj život znovu i s chybami a nedostatky. Z pohledu člověka, jenž je teprve na počátku života se může zdát opakování stejných chyb poněkud nepochopitelné, z pohledu pozdějších životních stádií, kdy má jedinec svůj život již spíše za sebou, se to může jevit jinak. Říčan tento možný protipól popisuje následovně: „*Geront však nechce na svém životě nic opravovat! Je to pro něj příběh, jehož hlavní kapitoly byly uzavřeny, a je to dobrý příběh. Zbývá jen málo a bude celý.*“ (Říčan, 2014, s. 380)

V následujícím bodě vystihuje Říčan aspekt domova jako prvku celistvosti. Náležitost k domovu bychom snad mohli považovat za nezbytnou v nejranějších životních obdobích, ale jak se zdá z autorových popisů, zřejmě v posledním období života význam domova a přináležitosti k vlastnímu původu znovu stoupá. Setkáváme se tak s tím, s čím se setkáváme i v samotné teorii ego integrity, poslední období má opět nějakou souvislost s obdobím úplně první, jako by poslední období znovu dodávalo smysl tomu prvnímu. „*Jde o domov, o místo, kam patřím, kam jsem vždycky patřil.*“ (Říčan, 2014, s. 380) Jak je patrné z dalšího popisu, nechápe Říčan pojem domov pouze jako místo, s kterým se člověk nějak identifikuje: „*Domov je to, co milujeme, kam se chceme a můžeme vracet. Domov jsou lidé, které máme nebo na které dovedeme aspoň s láskou vzpomínat.*“ (Říčan, 2014, s. 381) Rozšiřuje tedy chápání domova i na přináležitost k osobám, které navíc nemusí mezi živými, domov tudíž může znamenat

rovněž přináležet ke vzpomínkám na zemřelé osoby. Jeho chápání domova je tedy značně rozšířené a nelze ho zúžit na jednoduché kategorie.

V autorově pojetí navíc nemusí jít jen o příslušnost k nejbližším osobám, ale může se jednat o identifikaci s národem či dokonce se všemi lidmi. (Říčan, 2014) Na druhou stranu může jít i o identifikaci s naopak nepatrnými předměty: „*Jsou to i věci ze dřeva, kamene a kovu, které jsme vzali nesčetněkrát do ruky.*“ (Říčan, 2014, s. 381) V poslední fázi života, kdy člověk čelí již nevyhnutelné jistotě smrti, jde podle Říčana také o „*pochopení životních hodnot, které platí i tváří v tvář smrti.*“ „*Jde o životní filosofii, moudrost, k níž se člověk dopracoval celoživotní zkušeností a přemýšlením.*“ (Říčan, 2014, s. 381) V tomto posledním bodě Říčan explicitně pojmenovává moudrost, kterou uvádí i Erikson jako charakteristiku vytvářející se na podkladě konfliktu mezi integritou a zoufalstvím v osmém stádiu. Říčan přitom naznačuje, že nejde pouze o prožitou celoživotní zkušenost jedince, ale rovněž o myšlenkové konstrukty a hodnoty, které během svého života integroval do svého myšlení a do své osobnosti. (Říčan, 2014)

Křivohlavý (2011) chápe integritu v širším významu. Jedná se podle něj pojem, který naznačuje „*celistvost, úplnost, sloučení, či ještě lépe splynutí drobností v jednolitý celek, scelení toho, co bylo všelijak rozházené*“ (Křivohlavý, 2011, s. 77). Přibližuje chápání pojmu integrity také obrazně na představě hraní symfonického orchestru, který určitým způsobem rovněž integritu zachycuje. „*Hrají v něm různé nástroje – a přece vše dává dobrou harmonii.*“ (Křivohlavý, 2011, s. 77) Vše, co se odehrává v lidské psychice, by pak mělo hrát podobně jako ve zmíněném orchestru. V opačném případě by byla výsledkem místo harmonie disharmonie a desintegrace. Části psychiky by pak byly v takovém vzájemném nesouladu, že by se psychika jedince mohla začít rozpadat. Takový stav by byl spojený se zoufalstvím, jaké je známé z Eriksonovy teorie. (Křivohlavý, 2011)

Obohacující a dosavadní koncepce integrity rozšiřující je autorův návrh způsobů, jakými se člověk může na dosažení integrity připravovat. Prvním z nich je způsob, který činí mnoho lidí automaticky a který je možné provádět v běžných každodenních situacích. Jedná se o hlubší pozorování lidí, s nimiž se setkáváme. Nemělo by přitom jít jen o jednoduché a povrchní pozorování, ale o pozorné sledování daného jedince především v situacích, kdy řeší různé krize a vědomě své chování příliš nekontroluje. Dalším významným způsobem, jakým je možné se na řešení krize identity připravovat, je čtení životopisů inspirativních lidí. Rovněž od osoby, s kterou jsme se nikdy nesešli,

se totiž můžeme inspirovat, jak například řešit obtížné životní situace. Jak sám autor dodává, byl mu tento způsob především v mládí velmi nápomocný. Zároveň upozorňuje na to, že u mladých lidí je tato obohacující možnost značně zanedbávána. Posledním jmenovaným způsobem, jakým lze podpořit integrování osobnosti, je čtení literatury odborné. Odborné teorie většinou obsahují přesné návody, jak žít či jak například dosáhnout smysluplného života. Může jít o studium nejrůznějších odborných pojednání o lidské existenci. (Křivohlavý, 2011)

2.1.5 Integrita u přeživších holocaustu

Maercker a kol. (1999) na křivce vývoje přeživších holocaustu ukazují, že nelze předpokládat, že se s přibývajícím se časem stává vyrovnávání se s prožitými událostmi jednodušší. Křivka stádií „post-holocaustového“ vývoje vznikla tak, že se dotazovali participantů, jak intenzivní byly jejich vzpomínky na události v různých fázích. Zachycená křivka indikuje, že kromě očekávané vysoké intenzity krátce po událostech intenzita znovu roste ke konci života s přibývajícím věkem. Věk má tudíž na vyrovnávání se s traumatem specifický vliv. Zvýšení intenzity v pozdějších fázích života rovněž znamená potenciální ohrožení symptomy posttraumatické stresové poruchy. Posttraumatická stresová porucha úzce souvisí s pocitem viny rozšířeným u přeživších, který vedl k identifikaci tzv. syndromu přeživších holocaustu. Pokud tedy přeživší trpí symptomy PTSD, nelze automaticky předpokládat, že se prožívané příznaky zeslabí, jelikož se budou traumatické události posouvat více do minulosti. I když se v průběhu života může jejich působení postupně zeslabovat, ke konci života se jejich hrozba opět obnovuje. Vývoj může probíhat různě na základě toho, jak každý individuálně prožívá jednotlivé fáze po událostech holocaustu. Křivka nemá bezvýhradnou univerzální platnost, lze však vycházet z toho, že závěrečné období života přeživších holocaustu ponese z hlediska vyrovnání se s prožitými událostmi zvláštní význam. Je poměrně jednoduché odvodit, proč prostřední část dané křivky typického vývoje udržuje nízkou intenzitu vzpomínek na traumatické události. Ve většině případech přeživších v tomto životním období již překonali několik prvních let bezprostředně po událostech a pravděpodobně se již začali věnovat nějaké naplňující dlouhodobé činnosti, například začali pracovat, někdo dokonce buduje svou kariéru, mnoho z nich založilo rodiny a naplňuje je tedy péče o jejich děti. Jedná se o několik desítek let, které mohou být plné aktivity, práce a generativity. Někteří si v této době vytvořili pevnou

sociální oporu, která zahrnuje jejich nejbližší rodinu i přátele. Později ve stáří pak ale typicky nastávají v životě změny. Někdy může být počátek série změn datován odchodem z práce. Jedinec tak přichází o naplňující činnost, která tvořila jeho každodenní rámec. Může ztrácet pocit, že společnosti přináší nějaký přínos. Zapojit se do nějakých aktivit se stává sále obtížnější. Děti jsou v tomto období již dospělé, většinou mají již vlastní rodiny a mnohdy žijí alespoň částečně mimo přímý dosah. S přibývajícím věkem ubývá přátel z řad vrstevníků. Sociální opora postupně slábne. Ubývá rovněž přeživších, kteří sdíleli podobný osud a jejichž životní příběhy se mohly do značné míry podobat. Může dojít rovněž ke smrti životního partnera či partnerky a jedinec se tak ke konci života dostává do izolace. Mohou vystoupit pocity osamělosti a zbytečnosti.

V souladu s E. H. Eriksonem (1999), jenž pojednává o osmém období životního vývoje jako o neustálém boji mezi integritou a zoufalstvím, může v této fázi člověka pohlit právě zoufalství. Zároveň však zoufalství nutně patří ke stáří jako takovému, jelikož se každý jedinec musí v této fázi potýkat s úbytkem životních sil. Jak poznamenávají Maercker a kol. (1999), začínají být ve stáří procesy dlouhodobé paměti důležitější než krátkodobá paměť. V dlouhodobé paměti jsou přitom uloženy všechny vzpomínky na významné životní události a mohou se z ní rovněž vynořit vzpomínky na minulé traumatické události, kterým nebyla do té doby věnována pozornost. Ve stáří se lidé ohlíží za celým svým uplynulým životem a životními zkušenostmi. Bilancují svůj život a je pro ně tedy klíčové, aby jim jejich život v této fázi dával smysl. Podle Erika H. Eriksona je v poslední životní fázi důležité, aby jedinec dosáhl ego integrity. Dosažení ego integrity se projevuje například tím, že je jedinec spokojený s tím, jak svůj život prožil. Rekapituluje celý svůj životní příběh a směřuje se s ním, že už ho nebude moci napsat znovu ani změnit. Nyní je jeho úkolem uzavřít jeho poslední kapitolu. (Erikson, 1999, Maercker a kol., 1999)

Přeživší holocaustu a zakladatel logoterapie Viktor E. Frankl ve svých knihách popisuje, jak on sám prožíval každodenní situace v koncentračních táborech. Popisuje pocit zvědavosti, který se ho i dalších spoluvězňů postupně zmocňoval a s kterým pohlíželi na dění kolem sebe: *„I v Osvětimi převládala tato nálada nezaujaté zvědavosti, kdy člověk vnímá vše, svět i sebe sama, s téměř chladnou objektivitou a odstupem“* (Frankl, 2016, str. 29-30). Často zmiňuje pocity otupění, netečnosti a chladného odstupu ve vztahu k zážitkům, které by za jiných podmínek mohl vnímat jako tragické a zdrcující. *„Právě zase jeden umřel. Toho, co následovalo, jsem byl svědkem už tolikrát, že to ve mně nezbudilo už žádnou citovou reakci – právě proto, že to bylo tolikrát.“* (Frankl,

2016, str. 36) Frankl hovoří v knize o tom, že člověk má i v těch nejextrémnějších podmínkách, jaké panují v koncentračním táboře, možnost zaujmout k situaci svobodný postoj. „*Duchovní svoboda člověka, kterou mu nelze až do posledního dechu vzít, mu také až do posledního dechu dává příležitost uspořádat svůj život smysluplně.*“ (Frankl, 2016, str. 85) Možnost uspořádat svůj život tak, aby nám dával smysl, si lze poměrně snadno představit v běžných podmínkách aktivního života plného možností a příležitostí. Frankl dále pokračuje prohlášením, že „*svůj smysl má dokonce i život, který sotva poskytuje šanci uskutečňovat hodnoty tvůrčím nebo zážitkovým způsobem (jako například život v koncentračním táboře), který ponechává takřka jen onu poslední možnost, jak utvářet svůj život smysluplně, a to ve způsobu, jakým se člověk postaví k vnucenému vnějšímu omezení své existence* (Frankl, 2016, str. 85).“ Podle Frankla lze smysl nalézt i v utrpení. Ve svém díle tak popisuje nejen, jak zvládnout náročné životní situace, ale vlastně také to, jak je integrovat do svého života tak, aby člověku dávaly smysl. Viktor Frankl popisuje prožívání zkušenosti holocaustu a myšlenky vztahující se k ego-integritě, i když on sám tento Eriksonův pojem explicitně nezmiňuje. (Frankl, 2016)

Na význam posuzování dosažení ego integrity u přeživších holocaustu poukazuje rovněž Hass (1995). Posuzuje Eriksonovo pojetí integrity na základě výpovědí mnoha přeživších holocaustu. Hass poznamenává, že pro přeživší holocaustu je dosažení ego integrity velmi problematické. Zkušenost holocaustu totiž postrádá jakýkoliv smysl, proto ji nelze jen tak jednoduše integrovat do svého životního příběhu jako smysluplnou. Přeživší holocaustu se tak podle Hasse nikdy s událostmi holocaustu tak úplně nesmíří. Z toho můžeme vyvodit, že dosažení ego integrity u přeživších holocaustu je třeba posuzovat s velkou obezřetností a všimnout si přitom specifik, které se s dosažením ego integrity pojí. (Hass, 1995)

Například Lomranz (2016) kritizoval Eriksonovu definici, která zahrnovala moudrost a „úspěšné stárnutí“. Lomranz navrhl, že by mělo úspěšné stárnutí dovolit rovněž například pocit rozporuplnosti či diskontinuity. U přeživších holocaustu bychom mohli brát tuto kritiku v potaz, jelikož v jejich případě je běžné, že žijí svůj život s vědomím hrozivých zážitků, které prožili. Dokáží vést úspěšný život, a přitom na bolestné vzpomínky nemusí zapomenout. Negativní pocity s nimi spojené těžko mohou zeslabit, ale může pro ně být prospěšné, když přijmou, že některé aspekty světa pro ně jednoduše zůstanou

nepochopitelné. Lomranz místo Eriksonem (1963) používaného pojmu „integrity“ navrhl v roce 1998 náhradní pojem „aintegration“, který používá ve smyslu neintegrovány. Pojem přitom nemá popisovat neúspěšnost jedince v integraci, ale má naopak vyzdvihovat lidskou schopnost udržet emoční či kognitivní komplexitu. Člověk pak může žít s neslučitelnými jevy, s rozpory a paradoxy, aniž by přitom prožíval napětí či diskomfort. (Lomranz, 2016)

Další autoři rovněž vytvářeli studie o osobnostním vývoji přeživších holocaustu, který sledovali optikou Eriksonových teorií. Suedfeld a kol. (2005) zaznamenali pozornost, jaká byla věnována přeživším holocaustu po válce především z hlediska identifikace symptomů PTSD a syndromu přeživších. Rozhodli se v návaznosti na dosavadní poznatky vytvořit studii, která se nebude v takové míře soustředit na patologické příznaky a diagnózy, ale bude si všímat i pozitivnějších znaků poválečného vývoje přeživších. Předpokládali, že by mohlo být obohacující sledovat, jak se po válce dále vyvíjel život i osobnost přeživších holocaustu. V průběhu studie byly v záznamech rozhovorů kódovány pasáže, které se týkaly všech osmi stádií vývoje dle Eriksona (1999). Díky dostupným nahrávkám přitom mohly být kódovány dvě časově vzdálené výpovědi přeživších, a to první hned po válce v roce 1946, druhá výpověď následovala až cca po 40 letech. Časový rozptyl tedy umožňuje porovnat obě výpovědi porovnat a udělat si představu o tom, jak probíhal další vývoj přeživších. Ke krizím reprezentující jednotlivá stádia byl přidělen výsledek ohodnocený jako příznivý či nepříznivý. Autoři studie se odklonili od přesné souslednosti jednotlivých vývojových stádií, zaměřili se více na to, jaké Eriksonem popsané krize jsou pro přeživší relevantní a do jaké míry se shodují s prožitými zkušenostmi přeživších.

Téměř všechny krize popsané ve vývojových stádiích měly podle poznatků studie příznivý výsledek. Pouze u prvního stádia, které popisuje konflikt mezi základní důvěrou vůči nedůvěře, popisovali přeživší výrazněji nedůvěru vůči druhým lidem. Jak naznačují autoři studie, není v tomto případě vhodné diagnostikovat například nepříznivý vývoj, jelikož vzhledem k historickým okolnostem je nedůvěra mnohých přeživších vůči ostatním lidem do značné míry adekvátní reakcí na situace, v kterých se ocitli. Podobné souvislosti lze hledat i u dalších stádií. K druhému vývojovému stádiu je přiřazená autonomie či sebekontrola. Svou sebekontrolu přitom museli přeživší během válečných let mnohdy neustále řídit. Pokud by ve své sebekontrolě i na krátkou chvíli polevili, mohlo jim hrozit i bezprostřední nebezpečí. Tak se musely v sebekontrolě trénovat i děti útlého věku. U zkoumaných přeživších nebyla prožívána vina, ani u nich nebyly objeveny náznaky pocitu viny přeživších. Často popisovali své aktivní směřování. Mnoho přeživších v otázce svého

přežití převzalo aktivní roli a tato aktivita se přenesla i do jejich pozdějších životních fází. To, že se jim podařilo znovu vybudovat své životy, mnozí přisuzovali odhodlání a tvrdé práci či svým psychickým i fyzickým dovednostem. V poválečném období mělo mnoho z nich společné to, že se museli naučit nový jazyk a sžít se s novou kulturou. Neméně důležité bylo to, že si museli znovu vybudovat síť své sociální opory, jelikož přišli o většinu či všechny členy své rodiny a většinu svých přátel. U mnoha přeživších bylo zpozorováno silné vědomí identity, která mohla stát na jejich židovství a náboženské příslušnosti, u některých byla zase založena na hrdosti spojené s přežitím. Mnoho přeživších kladlo důraz na blízké vztahy a na skutečnost, že láska a přátelství oproti materiálnímu bohatství přetrvávají a člověka o ně nemůže nikdo připravit. Zde je patrná souvislost s odejmutím veškerého osobního vlastnictví během válečných let. Jedinci, kteří se nějakým způsobem dotkli ve svých výpovědích generativity, se obraceli na své děti a budoucí generace. Téměř všichni z nich považovali za důležité, aby se o holocaustu stále mluvilo a mladší generace o něm byly poučeny za účelem, aby se něco takového už nikdy neopakovalo.

V souvislosti se zaměřením se na osmé stádium je důležité především, jak byla ve studii zachycena kategorie integrity vs. zoufalství. Při ohlížení se na svůj uplynulý život projevilo mnoho dotazovaných spokojenost se svým dosavadním životem. Vnímali svůj život rovněž jako naplněný a měli pocit, že dosáhli v životě všeho, čeho chtěli dosáhnout. Během holocaustu přišla většina z nich téměř o všechno, od veškerého majetku až po ztrátu svých nejbližších i vlastní důstojnosti. Mnoho přeživších poté bylo velmi vděčných za jakoukoliv pomoc a příležitost, které se jim dostalo. Většina z nich má pocit, že díky všem životním příležitostem, kterých se jim dostalo a kterých dokázali si využít, si nemají na co v životě stěžovat. Převaha integrity and zoufalství se v jejich výpovědích projevovala například také tím, že dokázali žít v současnosti a být za svůj současný život vděční. To, že byla během událostí holocaustu jejich budoucnost velmi nejistá a nepředstavitelná, si určitým způsobem mnoho z nich přeneslo i do pozdějšího života jako vědomí, že budoucností si nikdo nemůže být jistý, a proto se soustředí více na přítomnost, kterou dokáží prožít. (Suedfeld a kol., 2005)

Greene a kol. (2010) vytvořily později podobně zaměřenou studii, která se rovněž soustředila na to, jak přeživší holocaustu prožívají jednotlivé vývojové krize popsané ve stádiích vývoje podle Eriksona (1999). Tato studie potvrdila výsledky studie předchozí, i zde byl nalezen převažující příznivý vývoj u téměř všech vývojových krizí, výjimku tvořila

pouze základní důvěra proti nedůvěře. Studie poukázala na možné další vysvětlení, proč jsou přeživší holocaustu méně důvěřiví. Tato vysvětlení podrobněji rozebírala ve své dřívější studii jedna z autorek. (Greene, 2010)

V 60. a 70. letech se dostávalo přeživším holocaustu jen omezené pomoci i pochopení. Kliničtí psychologové se ještě příliš soustředili na diagnózu poruch, především PTSD, a nepředpovídali přeživším velmi pozitivní prognózu. Přeživší dlouho neměli pocit, že by mohli své prožité zkušenosti veřejně sdílet. Především ve Spojených státech svazovalo přeživší přesvědčení panující ve společnosti, že by se mělo na hrůzy války zapomenout. Zaobírání se válečnou minulostí pak bylo vnímáno jako negativní. (Greene, 2002)

Nějakou dobu tedy trvalo, než začaly výpovědi přeživších holocaustu narůstat a než začaly být prezentovány v mnohem pozitivnějším světle, jak jsme na to zvyklí v dnešní době. Toto období vynucené mlčenlivosti mohlo být důvodem výraznější nedůvěry vůči ostatním lidem, jaká byla nalezena u přeživších. Autorky studie tedy poukázaly na to, že více či méně úspěšné dosažení ego integrity nemuselo vždy záviset jen na individuálních rozdílech, a zároveň i na důležitosti možnosti sdílet své životní zkušenosti s druhými lidmi. Autorky rovněž potvrdily teorii Erika H. Eriksona jako vhodnou pro porozumění zdravého vývoje přeživších. (Greene a kol., 2010)

3. EMPIRICKÁ ČÁST

4.1 Výzkumný vzorek

Předmětem mého výzkumu je konkrétní přeživší holocaustu a její životní zkušenost. V případě mého projektu výzkumu nebylo třeba zvažovat výběr vzorku. Příležitost v podobě jedinečného vzorku určila směřování mého výzkumu. Částečně jde o účelový výběr vzorku, neplatí ovšem, že bych si vzorek vybrala za účelem pozorování konkrétního jevu. Předem známý vzorek mě totiž přivedl k tématu výzkumu. Základní soubor mého výzkumu by tvořili přeživší holocaustu. Není třeba rozvádět, že již základní soubor je velmi malý. Zaměřuji se

tedy pouze na jednu osobnost a její životní zkušenost, jak ji ona sama hodnotí. Je tudíž předem jisté, že v mé práci nebudu provádět žádné srovnání a nebudu se snažit nalezené poznatky zobecnit na více osob. Naopak se zaměřím na individuální zkušenost v její jedinečnosti a neopakovatelnosti.

V případě této empirické studie tedy na prvním místě nestojí volba výzkumné strategie. Místo toho stojí na jeho počátku výzkumný vzorek, který svou povahou a rozsahem dává základ kvalitativní výzkumné strategii. Dalo by se říct, že se jedná o vysoce kvalitativní strategii či kvalitativní výzkumnou strategii v silném slova smyslu, jelikož si tato kvalitativní práce neklade za cíl žádné srovnání zkoumaného jevu na základě porovnání zkušenosti několika osob. Věnuje se přiblížení zkušenosti a nalezení fenoménů spojených s ego integritou u jediné osoby, v jejím středu tedy stojí jediná životní zkušenost, která nebude mít porovnání. Chybějící možnost srovnání může být na jednu stranu omezením, na druhou stranu však poskytne více prostoru pro jedinečnou zkušenost, která tak bude moct být analyzována o něco podrobněji a do větší hloubky.

Z hlediska ego-integrity paní Fantlová splňuje podmínku, že se nachází v pozdním období života. Vzhledem k jejím zkušenostem z koncentračních táborů lze také předpokládat, že integrita ega má v jejím životě významné postavení. Výzkum plánuji provádět dlouhodobě. Budu mít možnost provést několik rozhovorů, které se budou vždy odehrávat v důvěrném a známém prostředí. Předmětem mého výzkumu je nyní 97letá žena, kterou znám již několik let a s kterou mě pojí poměrně blízký vztah.

3.2 Kvalitativní přístup

V první řadě jsem věnovala pozornost tomu, jak byly provedeny předchozí výzkumy, které se zaměřily na zkušenost přeživších holocaustu. Konkrétně jsem se zaměřila na výzkumy, které nějakým způsobem refletovaly tento typ zkušenosti, vztažení se k dané zkušenosti a vypořádání se s ní. Zajímá mě, jak přeživší v provedených výzkumech zkušenost nahlíželi, jak ji případně zařadili do svého celkového životního příběhu a jaké významy svým zkušenostem přisuzovali. Jako vhodný se často ukazuje fenomenologický přístup, který si neklade za cíl informovat o holocaustu, ale přinést poznatky o zkušenostech holocaustu, jak byly prožívané či nahlížené konkrétními osobami, např. ve studii z roku 2012 (Nelson a Wilson, 2012). Ke své studii bych tedy chtěla přistupovat podobně, jako přistupoval Viktor E. Frankl k psaní své knihy *A přesto říci životu ano: „Faktografických*

práci o koncentračních táborech vyšlo už dost. Zde však mají být fakta prezentována jen tehdy, pokud jsou součástí něčího prožitku.“ (Frankl, 2016, s. 18)

Dělení na psychosociální stádia v podání Eriksona (1999) v sobě nese přístup, s kterým bych chtěla přistupovat i k vlastní studii. Spíše než o objektivní kategorizaci se snaží o nahlédnutí jednotlivých fenoménů z hlediska jedince, jenž daným obdobím prochází. Jeho přístup se odráží v samotné tvorbě životního cyklu jako celoživotního díla. Erik a jeho manželka Joan si původně mysleli, že jejich cyklus je dokončený, s přibývajícím věkem však pocítili nutnost rozpracovat pozdější životní fáze, které se jich v tu dobu začínaly bezprostředně týkat. Deváté stadium nemohlo být přidáno dříve bez prožitých zkušeností. Opět beru v potaz, co napsala Joan Erikson: *„Závěrečným obdobím života musíme rozumět a vidět je osmdesáti a devadesátiletýma očima.*“ (Erikson, 1999, str. 101) Podobně bych i já jako výzkumník chtěla pohlížet na ego-integritu devadesátiletýma očima Zdenky Fantlové.

O podobě kvalitativního přístupu v oblasti psychologie u nás přináší přehled například Miovský (2006). Mezi základní aspekty kvalitativního přístupu v psychologii řadí například jedinečnost a neopakovatelnost. K popsání jedinečné a individuální zkušenosti směřuje idiografický přístup vymezený oproti nomotetickému přístupu, který se snaží najít obecné zákonitosti a odbíhá od zachycení individuality. Jako charakteristiku kvalitativního přístupu dále zmiňuje také například reflexivitu. Při provádění kvalitativního výzkumu jde o to, aby reflektováno možné ovlivnění průběhu výzkumu osobou, která výzkum provádí. V interakci s osobou, která je předmětem výzkumu, dochází vždy k určité míře vzájemného ovlivňování, které má dopad i na výsledky zkoumání, tedy například i na popis zkoumaného jevu, kterým je v případě mé empirické práce ego integrita. (Miovský, 2006)

3.3 Výzkumné otázky

U kvalitativně zaměřeného výzkumu je třeba počítat s tím, že volba výzkumné otázky musí být v souladu s vědeckým přístupem. Zvolený fenomenologický přístup mě pak nabádá k tomu, abych výzkumnou otázku formulovala dostatečně otevřeně. Již jsem zmínila, že i samotný pojem ego-integrita se v průběhu výzkumu teprve naplní určitým obsahem a významem. Naplní se na základě poznání jedinečné zkušenosti Zdenky Fantlové. Opět se tedy vracím k větě uvedené v předchozí části, že se pokusím nahlížet na integritu ega očima paní Fantlové. Protože nechci ohraničovat samotnou integritu ega, nejsou ani mé výzkumné

otázky příliš ohraničené. Kdybych se zaměřila na určité aspekty ego-integrity podle teorie Eriksona (1999), už bych nemusela zachytit například alternativní vysvětlení či uchopení integrity, které by však pro paní Zdenku mohlo být subjektivně významnější.

Co se týče výzkumných otázek, bude mě tedy zajímat:

Jakým způsobem Zdenka Fantlová integrovala své životní zkušenosti do svého celkového života či životního příběhu? / Jak se Zdenka Fantlová vztahuje k minulým životním zkušenostem?

Jaké fenomény dnes, když se nachází v posledním životním stádiu, vystupují jako pro ni významné, když zhodnocuje svůj prožitý život?

Jaká vynořující se témata jsou z hlediska ego integrity pro Zdenku Fantlovou subjektivně významná?

V souvislosti s Eriksonovým pojetím integrity bych se také mohla snažit o možné zachycení toho, jak se u Zdenky Fantlové formuje moudrost jako ctnost vycházející z osmého stádia životního cyklu. Moudrost ale nemusí být snadno zaznamatelná.

3.4 Interpretační fenomenologická analýza

Všechny odpovědi na otázky kladené při rozhovoru i veškeré relevantní volné vyprávění si budu nahrávat na diktafon. Nahrávky si poté přepíšu tak, abych měla k dispozici doslovné výpovědi paní Fantlové. Následně budu provádět redukci získaného textu. Redukci ovšem budu provádět jen v tom ohledu, že z celkového textu vynechám části, které nebudou obsahovat žádné sdělení týkající se prožívání. Relevantní výroky respondentky však zachovám v jejich autentičnosti. Protože mi jde v mém výzkumu především o to, abych co nejvíce porozuměla žité zkušenosti konkrétního člověka, zvolila jsem interpretativní fenomenologickou analýzu (IPA) (Řiháček et al., 2013), která se mi jevila jako nejvhodnější. Při provádění analýzy se budu držet postupu uvedeném v publikaci o kvalitativní analýze (Řiháček et al., 2013).

IPA by mi měla umožnit do hloubky prozkoumat, jaký význam člověk přisuzuje určité zkušenosti, což je důležité pro zvolené téma ego-integrita. Myslím, že mnou navržený výzkum bude už ze své podstaty značně specifický, i proto by se mohla IPA osvědčit jako vhodný přístup. IPA do značné míry vychází z fenomenologického přístupu, který klade důraz na poznání individuální životní zkušenosti zakoušené určitým člověkem. (Řiháček et al., 2013)

3.5 Sběr dat

Řiháček a kol. (2013) uvádí jako nejčastější techniku sběru dat při použití analýzy IPA se uvádí polostrukturovaný rozhovor. Bez předchozí zkušenosti s vedením rozhovorů s paní Fantlovou bych si zřejmě i já zvolila polostrukturovaný rozhovor jako hlavní techniku sběru dat. Jedná se o techniku dostatečně otevřenou a je možné ji přizpůsobit nově vzniklým tématům. Polostrukturovaný rozhovor má pro studii tohoto typu několik výhod. Jednou z nich je to, že je tato technika značně flexibilní. Dává respondentovi prostor, aby vyjádřil všechny své myšlenky, a příliš ho neomezuje. Nemá stálou strukturu, která by musela být zachována, proto je možné zavést rozhovor trochu jiným směrem, pokud výzkumník objeví společně s participantem nějaké nové téma, jež by mohlo být pro výzkum hodnotné a zajímavé. Z toho vyplývá předpoklad, že mnoho otázek, na které se budu Zdenky Fantlové ptát, vykrytalizuje až v průběhu rozhovoru.

Vzhledem ke zkušenosti však odhaduji, že bude nejvhodnější omezit strukturovanost na minimum. Rozhovory jsou vždy setkáním dvou osobností, záleží na tom, jaké dvě osoby se sejdou a jak bude vypadat jejich interakce. Z předchozích rozhovorů s paní Fantlovou vím, že jí nejvíce vyhovuje, když může po většinu času řídit rozhovor sama a udávat mu jeho strukturu. Ráda vypráví a vyprávět umí, protože její jednotlivé výpovědi jsou na sebe často napojené a mají jasné směřování. Z volných rozhovorů pak vzejdou vynořená témata, která budou mít paní Zdenku subjektivní význam. Nicméně bych ráda zařadila jeden polostrukturovaný rozhovor, „life interview“ (McAdams, 1995), který popisují v následujícím odstavci. Tento nástroj by totiž mohl můj rozhovor s paní Fantlovou nasměrovat tak, aby výsledná výpověď obsahovala podněty, které budu moct nějakým způsobem vztáhnout k ego-integritě.

Životní bilancování a celkové zhodnocení života na jeho sklonku je významným procesem při utváření ego integrity. Zhodnocení života (life review) popisuje například

Butler (2002) jako osobní proces, při němž se člověk ohlíží za svým životem a hodnotí ho. Ke konci života přitom potřeba rekapitulovat svůj život narůstá. V období stáří je zároveň intenzivnější potřeba dát si svůj život do pořádku. V období, kdy se člověk více věnuje zhodnocení svého života, se také mohou objevit například nevyřešené konflikty, kterým daný člověk do té doby nevěnoval pozornost. Se zhodnocováním prožitého života se ovšem znovu hlásí o pozornost. „Life review“ může rovněž probíhat ve formě psaní autobiografie. Butler zdůrazňuje také pozitivní psychoterapeutický účinek zhodnocení vlastního života. Prostřednictvím porozumění své minulosti může člověk lépe porozumět své přítomnosti. Zhodnocení života má rovněž pozitivní vliv na životní spokojenost či pocit osobní pohody (well-being). Může mít ale pozitivní vliv také například na dosažení moudrosti. (Butler, 2002)

Nástroj, který navozuje zhodnocení života, se označuje jako „life interview“ (McAdams, 1995) Life interview odkrývá životní zkušenost v souvislostech v souladu s cílem mé studie pojednávat jedinečný život v jeho celistvosti. Rozhovor strukturovaný podle McAdamse nebude zaměřený na události během druhé světové války, může tedy odkrýt souvislosti z jiných životních období, které ovšem mohou se zkušenostmi holocaustu výrazně souviset. Life interview (McAdams, 1995) jsem použila v přeložené podobě od doc. I. Poláckové Šolcové.

3.6 Etika výzkumu a hodnocení kvality výzkumu

I když je u většiny výzkumů etickou zásadou anonymizace všech údajů, v případě tohoto projektu se jedná o uvedení poznatků o konkrétní osobě, která je tedy explicitně zmíněná. Při každém novém pořízení nahrávky se účastnice výzkumu znovu zeptám, zda s nahráváním a zpracováním dat souhlasí. Pokud by si svůj souhlas rozmyslela, má právo na změnu. Díky vztahu, který mě pojí k paní Fantlové, mohu zajistit důvěryhodnost, jež paní Zdenca usnadní sdílení osobních informací o svém životě. Ta s sebou ovšem může přinést riziko, že mi sdělí informace, které budou určeny pouze pro mě. Takové poznatky by nebylo vhodné zveřejňovat a poskytovat třetím osobám. Je tedy na mě jako na výzkumnici, abych zajistila, že žádné citlivé informace nebudou zveřejněny. Budu se soustředit na to, abych dokázala rozpoznat, jaké vlastní poznatky a zkušenosti chce paní Fantlová sdílet a předat dále a jaké naopak považuje za důvěrné informace. Vzhledem k tomu, že naše rozhovory se budou nést do značné míry v osobní a neformální rovině, je pravděpodobné, že během nich budou objevovat soukromá témata, která budu muset z prepisů rozhovorů vyjmout. Některé části nahrávek a prepisů rozhovorů tak zřejmě nebudou zveřejněny.

Vlastní výzkum, jak ho navrhuji, bude nutně výrazně subjektivní. Už jen z toho prostého důvodu, že nemohu pohlížet objektivně na někoho, ke komu mě pojí dlouhodobý vztah. I z toho důvodu považuji jako vhodnou metodu analýzy IPA. Nepřístupuje totiž k subjektivitě jako k jednomu z limitů studie, ale naopak z ní činí nezastupitelnou složku, která spoluutváří výsledky studie. Můj vztah k účastnici výzkumu se může jevit jako problematický. Na druhou stranu mi ale umožní získat poznatky, které by mi mohly být z jiné pozice odepřeny. Lze také předpokládat, že díky vztahu, který nás pojí, bude paní Fantlová vůči mně při kladení otázek otevřenější.

I přes zmíněné výhody si ale musím udržet odměřený přístup výzkumnice. To zřejmě nebude proveditelné přímo během provedení rozhovoru, ale s určitým odstupem poté mohu analyzovat text po přepsání nahrávek. Podmínkou pro zajištění kvality výzkumu je v tomto případě také to, že si všechny rozhovory nahraji na diktafon a ponechám doslovné citace. Přípravovaná studie si neklade za cíl jakkoliv zobecňovat a srovnávat, její kvalita bude spočívat v zachycení individuální žité zkušenosti.

Vzájemnou interakci mezi výzkumníkem a účastníkem výzkumu přibližuje Miovský (2006). Vzhledem k tomu, že je výzkumník spoluvytváří výzkumnou situaci, v níž se snaží dojít k popisu zkoumaného jevu, může snadno sklouznout k tomu, že bude výzkumnou situaci určitým způsobem manipulovat a směřovat ji tak k získání určitých výsledků. Miovský zdůrazňuje, aby byl i účastník výzkumu chápán jako spoluvůrce situace a byl mu dán dostatečný prostor k projevení vlastních individuálních odlišností:

„Přísně však respektujeme individuální odlišnosti a necháváme dostatečný prostor, aby se tyto odlišnosti mohly projevit. Nevnučujeme účastníkům výzkumu za každou cenu naši představu o tom, jak výzkumná situace má proběhnout, ale chápeme ji jako dialogickou, tj. jako spoluvytvářenou oběma stranami.“ (Miovský, 2006, s. 73)

3.7 Postup sběru dat

3.7.1 Realizace rozhovorů

Z celkem osmi nahraných rozhovorů se Zdenkou mezi lety 2016 – 2017 jich sedm proběhlo formou volného rozhovoru. Pouze jeden z nich, rozhovor zaměřený na životní příběh (life story), byl strukturovaný a proběhl s pomocí Life Interview (McAdams, 1995, překlad IPŠ). Okolnosti provedení, nahrávání a přepisování jednotlivých rozhovorů popisují níže. Obecně jsem však začala rozhovory nahrávat dlouho před zpracováním této práce z osobních důvodů. Slova paní Fantlové mi vždy připadala nesmírně inspirativní a chtěla jsem si je uchovat.

3.7.2 Výběr a seznam rozhovorů

Tři konkrétní rozhovory jsem po analýze všech rozhovorů vybrala na základě toho, že obsahovala zvolená vnořená témata. Následuje podrobnější popis tří vybraných rozhovorů:

1) *Životní*

Jedná se o klíčový rozhovor, protože mi pomohl rozlišit, jaká témata jsou pro paní Fantlovou skutečně subjektivně významná. Jedná se o jediný strukturovaný rozhovor, k jehož zadání jsem použila „Life interview“ (McAdams, 1995) v přeložené podobě od Doc. Ivy Poláčkové Šolcové. Ve snaze o udržení co největšího odstupu jsem se držela co nejvíce uvedených pokynů. Doslova jsem četla některé pokyny, které bych mohla říct vlastními slovy a dodat tak rozhovoru neformálnost a uvolněnou atmosféru. Takový postup bych však zvolila například v případě, že bych rozhovor vedla s osobou, kterou příliš neznám. U paní Fantlové byla situace opačná, znala jsem ji a věděla jsem, že je pravděpodobné, že výsledná podoba rozhovoru bude příliš neformální bez výraznější struktury, proto jsem se u rozhovoru věnovanému životnímu příběhu snažila strukturu udržet. Aby z rozhovoru vzešlo skutečně „life review“, jak ho zamýšlel McAdams, připadalo mi nutné, aby se v rozhovoru udržela alespoň jeho základní osnova. Předpokládala jsem, že by jinak mohl rozhovor snadno sklouznout k volnému vyprávění a některé aspekty Life review by mohly zůstat opomenuty.

Jedná se o opatření, které jsem zvažovala především z hlediska reflexivity jako součástí kvalitativního výzkumu. V případě mé práce zvažuji možnou vyšší míru ovlivnění průběhu výzkumu a zkoumaného jevu osobním vztahem, který mě váže k paní Fantlové.

Kvůli tomu jsem se snažila o zachování si co největšího odstupu alespoň prostřednictvím předem dané struktury rozhovoru, jak byla vytvořena McAdamsem (1995).

Rozhovor jsem pojmenovala *Životní*, jelikož se snažil pojmut životní příběh paní Fantlové v celé jeho délce. Jedním z přínosů, který podle mě vystoupil z využití Life interview McAdamse, bylo udržení náhledu na životní příběh jako celek. Během rozhovoru jsme se v souladu se zadáním příliš dlouho nezastavily u některé části života, jelikož je ve zpracování McAdamse stále připomínán celek životního příběhu, prožitý život je tak nahlížen jako celistvý a v souvislostech. Z celkového hodnocení života vychází rovněž výběr vrcholného životního zážitku i naopak životního momentu, který by mohl být označen jako nejnižší. Při volném rozhovoru by mohl subjektivní výběr vycházet z částí života, na které se paní Zdenka v dosavadním rozhovoru soustředila. Je těžké vnímat dlouhý život jako celek, myslím, že je pak přirozené, že člověk bude soustředit pozornost jen na některé životní úseky. V tomto rozhovoru však paní Zdenka podle pokynů rozdělila svůj život na několik po sobě jdoucích kapitol ještě před výběrem vrcholného životního momentu, celý svůj dosavadní život si tak musela uspořádat a shrnout do několika bodů. Z tímto způsobem uspořádaných životních úseků pak vybírala ty, které pro ní byly z hlediska prožívání nejvýznamnější. Na základě toho mi pak vystoupila i významná vynořená témata.

2) *Nesmrtelný*

Jedná se o vůbec první nahrané vyprávění paní Fantlové. V létě 2016, kdy byla nahrávka pořízena, jsem ještě neměla přesný plán na psaní bakalářské práce. Vyprávění paní Fantlové jsem si začala nahrávat v první řadě proto, abych si ho uchovala. Ještě jsem si nebyla jistá, jakým způsobem ho případně zahrnu do závěrečné práce. Přesto ale pro mě pořizování nahrávek postupně nabíralo na důležitosti, zdálo se mi, že jedná o svědectví, které musím zaznamenat.

Nejednalo se zdaleka o první rozhovor, který s mou rodinou paní Fantlová vedla, proto se v jejím vyprávění objevují i podrobné popisy určitých událostí, které měly pro paní Zdenku význam a u kterých otevřeně popisuje, jak je prožívala. Nahrávat začínám náš rozhovor až v průběhu, když paní Fantlová přejde ke sdílení svých vzpomínek. Rozhovor jsem pojmenovala *Nesmrtelný*, jelikož v něm překračujeme hranice života a smrti a paní Fantlová několikrát zmiňuje, že smrt neexistuje. Jedná se o skupinový rozhovor.

3) *Návratový*

Postupně jsem ale uznala, že není nutné se za každou cenu snažit zachovat strukturu, naopak je mnohdy přínosné strukturu do rozhovoru nevtačovat, protože prostřednictvím volného vyprávění paní Zdenka ve své výpovědi jmenuje to, co je pro ni subjektivně významné. A právě o nalezení subjektivně významných témat mi v této práci jde. Proto je i tento rozhovor ponechán bez struktury a jedná se o volné vyprávění.

Rozhovor jsem pojmenovala jako Návratový, protože tento rozhovor a celý horký srpnový den v mnohých ohledech návratový byl. Předcházela mu návštěva tradiční české pouti, která jakkoliv se snaží o dodržení tradice, musela být velmi rozdílná od pouti, kterou paní Zdenka ráda navštěvovala během svého dětství v Rokycanech. Při procházení mezi pout'ovými stánky tedy vzpomínala na Rokycany a pravidelný jarmark se vším, co k němu patřilo. Paní Fantlová rovněž věnuje své vyprávění vzpomínkám na svou kamarádku Alici, s níž ji pojilo přátelství, které bylo rovněž v určitých ohledech návratem do válečné doby a s minulostí paní Zdenku propojovalo. Pro zpracování vynořených témat je především důležité sdílení těžko vysvětlitelné zkušenosti s hlasy s kamarádkou Alicí.

3.8 Postup analýzy rozhovorů

Po vytvoření co nejpřesnějších popisů rozhovorů jsem každý z osmi rozhovorů analyzovala tak, že jsem se v něm pokoušela hledat vynořující se témata, která se jevila jako pro paní Fantlovou subjektivně významná a která se alespoň částečně týkala výzkumných otázek a pojmu integrity. Jednotlivá témata jsem si různými názvy zapisovala a hledala jsem mezi nimi souvislosti. Výběr z velkého množství témat jsem stále zužovala, až mi jich zbylo několik. Vybrala jsem si témata, která se zdála mít společné rysy. Tento postup však trval dlouho a nějakou dobu mi trvalo, než se mi podařilo získat patřičný odstup. Na základě výběru témat jsem pak zvolila tři z osmi rozhovorů, do nichž se vybraná témata promítají.

4. Výzkumná zjištění

4.1 Životní příběh Zdenky Fantlové

Následuje zestručněný přepis životního příběhu paní Zdenky Fantlové. Při jeho sepisování jsem přitom vycházela především z již získaného obecného povědomí o životě paní Fantlové, jak ho znám z jejího vyprávění. Opírala jsem se přitom také o její autobiografii (Fantlová, 1996) a zohlednila jsem rovněž úvodní část přiloženého rozhovoru (Životní), v níž paní Zdenka rozděluje svůj život na několik kapitol a vyjmenovává všechny hlavní úseky jejího života:

Paní Fantlová se narodila v jihočeské Blatné v roce 1922. Měla staršího bratra Jiříka. Její otec Arnošt byl podnikatel, který kvůli práci často cestoval a v oblasti podnikání přicházel s novými a odvážnými nápady. Měl láskyplný vztah ke své ženě Betty, Zdenčině matce. Větší část dětství paní Zdenky se však odehrála v Rokycanech, kam se její rodina přestěhovala, když jí byly teprve tři roky. Do nového dvouposchodového domu se přestěhovala celá rodina včetně otcových rodičů, Zdenka tak byla zvyklá žít pohromadě se svými prarodiči. Arnoštově firmě se v Rokycanech začalo rychle dařit. Pro všechny ale přišla rána, když nedlouho po přestěhování se do Rokycan maminka Betty náhle onemocněla. Za několik dnů zemřela. Její manžel Arnošt se se smrtí své milované ženy jen těžko vyrovnával, nakonec těžké období překlenul tím, že se soustředil na svou práci. Nakonec se Arnošt podruhé oženil a Zdenka a její bratr Jiří tak získali nevlastní matku Ellu. Zdenka ji nepovažovala za opravdovou maminku a více času trávila například s kuchařkou Katty, která pracovala v jejich domácnosti. Do rodiny se narodila Zdenčina o šest let mladší sestra Lydia. Nástupem do obecní školy získala paní Fantlová do svého života dvě pro ni důležité osoby: paní učitelku Annu Sedláčkovou a spolužačku Věru, s kterou se rychle skamarádila. S kamarádkou Věrou byly jako sestry a trávily spolu veškerý svůj volný čas. Jako židovská rodina slavila Zdenčina rodina některé hlavní židovské svátky, ale jinak se od nežidovských obyvatel Rokycan ničím nelišili. Rodiče Zdenky neměli k náboženství příliš silný vztah a židovské svátky slavili především kvůli dědečkovi, který chtěl tradice dodržovat. Když bylo Zdence přibližně dvanáct let, nastoupila na gymnázium. Krátce poté také začala chodit na hodiny piana. Protože téměř celá mamčinina rodina žila v Praze, vydávala se Zdenka se svou

rodinou na pravidelné výlety do Prahy. Při jednom z takových pražských výletů jí její bratranec pustila na gramofonu píseň z amerického muzikálu. Zpíval ji Fred Astaire a jmenovala se *You are my lucky star*. Zdenka anglický jazyk neznala, ale píseň a zpěvákův hlas ji okouzlili natolik, že byla rozhodnutá se jazyk naučit. Její přání učit se angličtinu se jí vlivem následujících událostí nečekaně vyplnilo.

V roce 1939 začala německá okupace a byla vydávána nařízení omezující život židovských obyvatel. O několik měsíců později byla Zdenka propuštěna z gymnázia. Našla si však nový cíl, který bylo naučit se anglicky, jak to sama sobě už jednou slíbila. Na rok se přestěhovala do Prahy, aby zde docházela do Anglického ústavu. Na hodinách angličtiny poznala novou kamarádku Marta, která byla ze školy vyloučená ze stejných důvodů a se kterou se později ještě potkávala i v prostředí koncentračních táborů. Po návratu do Rokycan byla Zdenka svědkem dalšího zvratu, kdy při jedné z jejich společných večerí do domu vtrhlo gestapo a zatklo jejího otce Arnošta. Byl zatčen a odveden za to, že jako vlastenec tajně poslouchal vysílání Jana Masaryka z Londýna. Než vyšel ze dveří stihl ještě své rodině říct památnou větu: „*Jen klid. Pamatujte si – klid je síla.*“ (s. 81, Fantlová, 1996). Od té doby ho už paní Fantlová neviděla. Postup Němců ale v té době vnesl Zdence do života i něco pozitivního, její první lásku. Židovské rodiny se museli začít vystěhovávat ze Sudet, a tak se stalo, se že odtud přistěhovala do Rokycan rodina Levitů. Do jejich mladšího syna se Zdenka na první pohled zamilovala. Jmenoval se také Arnošt a Zdenka mu přezdívala Arno. Když přišel Zdenku navštívit, pokaždé zahvízdal melodií Dvořákovy *Novosvětské* a tím svůj příchod ohlašoval. Byla to jejich poznávací znělka. Navzdory večernímu zákazu vycházení pak spolu i strávili první společnou noc kousek za městem. Porušili tak i zákaz překračovat hranice města a po cestě dokonce narazili na německého důstojníka. Byli málem chyceni, ale i přes všechny překážky se jim podařilo jejich plán uskutečnit. Zdenka Arnem si navzájem slíbili lásku a dali si i příslib budoucího společného života po válce.

Brzy nastaly transporty do Terezína a Arno musel jako první se svou rodinou Rokycany opustit. Několik dnů poté do Terezína odjela na začátku roku 1942 i Zdenka, její matka Ella a sourozenci. Zdenka se soustředila jen na to, aby dorazila na stejné místo jako Arno. Dočasně se rozloučila se svým klavírem i s kamarádkou Věrou s tím, že možná ještě stihne letošní bruslení na zamrzlém rybníce. Zdenka i s dalšími členy rodiny dorazila do Terezína a začala si zvykat na nový život mezi dalšími lidmi. I přes uzavřenost kasáren, ve kterých bydleli, zaslechla Zdenka po několika dnech v Terezíně známou znělku. Objevil se Arno a podařilo se jim znovu se navzdory všem nařízením tajně sejít. Ještě několikrát se potkali, než byl Arno po atentátu na Heydricha zařazen do transportu na východ. Těsně před

odjezdem se mu podařilo dostat se až do kasárny, kde Zdenka spala. Navlékl ji na prst plechový prstýnek, který sám vyrobil, s tím, že je to jejich snubní prsten, který ji bude chránit. Znovu si slíbili, že se po válce sejdou. Po Arnově odjezdu Zdenka pracovala v terezínské kuchyni, kde se seznámila s hudebníkem Karlem Ančerlem, s kterým při práci v kuchyni vedla rozhovory o hudbě a především o Dvořákovi. Postupně se setkávala také s dalšími známými lidmi a členy rodiny, kteří také přijížděli do Terezína. Mezi nimi například také Zdenčina kamarádka Marta, s kterou se seznámila v Praze. Martě se vzápětí podařilo dostat Zdenku z transportu, kam byla zařazena a který směřoval do plynové komory v Osvětimi. Život v Terezíně pro Zdenku pokračoval tím, že se začala účastnit divadelní činnosti. Spolupracovala na několika divadelních hrách například s Josefem Lustigem a Norbertem Frýdem. V divadelních hrách působila jako herečka a možnosti spolupracovat s mnoha nadanými lidmi si vážila. Mezi představení, ve kterých hrála, patřily divadelní hry: Velbloud uchem jehly, Princ Bettliegend, Ben Akiba, George Dandin či Esther. Zdenka navštívila rovněž hudební koncert pianistky Alice Herz-Sommerové, která ji uchvátila tím, jak najednou zahrála všechny Chopinovy etudy.

V roce 1944 byl do transportu zařazen Zdenčin bratr Jiří, byl tak ode Zdenky, její sestry a matky oddělen. Nedlouho poté byly poslány i Zdenka se sestrou a matkou na východ, kterým se ukázala být Osvětim. Po příjezdu do Osvětimi dorazily na selekci, kde hned před nimi stál v řadě i dirigent Karel Ančerl se svou manželkou a dcerou. Lidé byli německými důstojníky posílání buď napravo, nebo nalevo, a Zdenka netušila, co to znamená. Její maminku Ellu poslal důstojník doleva a Zdenku doprava, v tu chvíli stáhla Zdenka bez rozmyšlení svou mladší sestru Lydii s sebou doprava. V Osvětimi už tedy byla jen se svou sestrou. Následně byly vyslečeny a musely všechno odevzdat, Zdenka však byla rozhodnutá se prstýnku od Arna, který stále měla u sebe, nevzdat. Shodou náhod jí důstojníci na prstýnek schovaný pod jazykem nepřišli. Po přeřazení do bloku se Zdenka společně se sestrou zařadila do úzké pěti skupiny kamarádek, s nimiž se znala již z Terezína. Mezi nimi byla i její kamarádka Marta, která jí v Terezíně zachránila život. Několikrát denně musely nastoupit na nástup, kde je jejich dozorkyně počítala a nutila je stát i několik hodin za každého počasí. Jako další vězni v Osvětimi měly být označeny číslem, ale nakonec se tetování vyhnuly, protože zrovna došel inkoust. Protože byla Zdenka mladá a schopná práce, byla poslána do pracovního tábora v Kurzbachu, kde v mrazu i se svou sestrou a kamarádkami kopala zákopy. Na začátku roku 1945 se situace neměnila. Měly za úkol nosit těžké stromy k pile a Zdenka se snažila co nejvíce ulevit své mladší sestře, která v té době byla těhotná. V té době musely Kurzbach opustit a zahájit dlouhý pochod, který se později

označoval jako pochod smrti. Sestře Lídě po cestě došly síly a nemohla jít dál, Zdenka ji však nakonec přesvědčila, aby pokračovala a mohla dál žít. Přes řeku Odru se dostali až do koncentračního tábora Gross Rosen, z kterého pokračovali několik dní vlakem až do mužského koncentračního tábora Mauthausen. Poté je přepravovali znovu vlakem a tentokrát přejížděli i přes Protektorát. Dorazili však až do koncentračního tábora Bergen-Belsen. V táboře vypukla tyfová epidemie, která byla v kombinaci s nedostatkem vody zničující. Podlehla jí i Zdenčina mladší sestra Lída. Na jaře roku 1945 se zdálo, že ani Zdenka dlouho nepřežije. V poslední chvíli se jí podařilo dostat se až do stanice Červeného kříže v táboře. Tábor již obsadili angličtí vojáci. Procházeli však tábor postupně a zdálo se, že se na Zdenku nedostane. Když se setkala tváří v tvář s anglickým vojákem, přišla její šance, kdy mohla využít svou znalost anglického jazyka. Přesvědčila ho a voják se pro ni druhý den vrátil a odvezl ji do nedaleké nemocnice. Zdenka byla zachráněna i s prstýnkem na šňůrce kolem krku.

Poté byla Zdenka přiřazena na léčení do Švédska. Počítala s tím, že se bude ve Švédsku nějakou dobu zotavovat a hned poté se vrátí domů do Čech za svými blízkými. Zjistila však, že nikdo z její rodiny nepřežil. Ani Arno, který byl hned poté, co jeho trestní transport dorazil na místo, zastřelen. Zdenka tedy již neměla důvod vracet se domů a začala si budovat nový život ve Švédsku. Přijala pozici sekretářky na českém velvyslanectví ve Stockholmu, kvůli které se musela půl roku učit pro ni do té doby neznámý švédský jazyk. Již na konci čtyřicátých let opustila Evropu a vydala se do Austrálie. Zde se setkala s českými herci, s kterými založila divadelní společnost, to byl začátek její divadelní kariéry a paní Fantlová působila dvacet let jako herečka v Melbourne. Seznámila se zde i se svým manželem německého židovského původu, s nímž měla dceru Katuš. V roce 1969 se kvůli manželově pracovní pozici její rodina přestěhovala do Londýna, kde žije paní Fantlová dodnes. Zdenčina dcera v Anglii vystudovala a později se přestěhovala do USA, kde nyní žije se svým manželem a dvěma dcerami.

Přibližně po padesáti letech se paní Fantlová poprvé vrátila domů do Rokycan. Tato návštěva Rokycan a známých lidí ji také přiměla k tomu, aby své vzpomínky sepsala do knihy. Zjistila totiž, že jen málokdo má povědomí o tom, jak vypadal život v koncentračních táborech za druhé světové války. Připadalo jí tedy nutné své vzpomínky sepsat jako historický dokument. Protože po opuštění koncentračního tábora Bergen-Belsen neměla již možnost poděkovat anglickému vojákově a od té doby ho již neviděla, věnovala svému zachránci, ke kterému ji dovedla píseň *My lucky star*, alespoň svou knihu. Někdy v době, kdy knihu dokončovala, zemřel její manžel Charles. Její autobiografie vyšla poprvé v roce

1996 v České republice, následovalo Německo, Spojené státy americké, Velká Británie a další. V současné době se kniha stále překládá a vychází v dalších zemích. Na základě vydání knihy začala být paní Fantlová zvaná do různých zemí, aby tam přednášela o holocaustu a svém životě. Od té doby tedy přednáší veřejnosti, její první přednášky se přitom konaly v Německu. Ve Velké Británii byla vytvořena na základě její knihy divadelní hra s názvem *The Tin Ring*. Po návratu do původního domova po padesáti letech se do Čech pravidelně vrací. Navštěvuje Rokycany a tráví čas v jižních Čechách, odkud původně pochází.

4.2 Analýza zkušenosti Zdenky Fantlové

Na základě určitých společných rysů jsem vybrala tato vypořádaná témata:

1. Tatínek a jeho moudrost
2. Plechový prstýnek od Arna
3. Součástí vesmíru

Jedná se pouze o tři témata, nicméně jejich rozbor je poměrně rozsáhlý, protože se na ně váže mnoho souvislostí. Mezi jejich společné znaky patří například to, že se nevážou jen k jediné události, nýbrž prostupují větší části životního příběhu, v některých případech by se dalo říct, že i celým dosavadním životem paní Fantlové. Každé z témat je jako nitka, která se proplétá dlouhou částí dějové linie. V případě těchto témat není délka nitě jen dílem náhody, ale souvisí s tím, že se jedná o témata pro Zdenku Fantlovou subjektivně významná.

4.3 Témata vyplývající z analýzy

4.3.1 Tatínek a jeho moudrost

Paní Fantlová si z dětství v Rokycanech pamatuje především rodinné večere, kdy se celá rodina vždy ve stejnou hodinu sešla u stolu. Paní Zdenka zdůrazňuje, že členové rodiny na sebe u stolu soustředili veškerou svou pozornost, jelikož nebylo nic, co by je rozptylovalo. Paní Fantlová mluví o tom, jak spolu členové rodiny u večere probírali události, které se toho dne přihodily, i plány do budoucna. Při těchto rozhovorech Zdenčin

tatínek jako by mimoděk občas prohodil směrem ke členům rodiny i nějakou radu do života. Paní Fantlová jako příklad jmenuje jednu z těchto rad, které označuje jako moudrosti. Zdůrazňuje, že jde ale jen o jednu z mnoha dalších moudrostí, které od svého otce vyslechla:

Za normálního života před okupací v rodině byl zákon: v sedm hodin je večeře. Byly jsme tři děti a každé v sedm hodin musel bejt u stolu. Nebyla televize, nebyla elektronická dneska co máme, jak se to jmenuje, ty internety a všechny tyhle ty záležitosti. Nebylo nic. Takže u stolu se projednávaly rodinné záležitosti, škola, výsledky, prázdniny, budoucnost a tak dále. A tatínek, taky u večeře tak jako se mu sypaly ty moudrosti jako z rukávu. Tu a tam vždycky něco prohodil. A jednou mi řekl: „Nikdy neříkej, že něco neumíš. Pamatuj si, když se slon naučí tancovat po flaškách v cirkuse, tak ty se můžeš naučit to nebo ono, když chceš.“ A takovejch moudrostí bylo spousta. (Životní, s. 10)

Moudrost, která se u otce paní Zdenky objevovala a kterou si u něj Zdenka všímala, jako by ani nepatřila k muži v poměrně mladém věku. Paní Zdenka si to nepatřičné spojení tedy vysvětlovala tím, že se do jejího otce musel vtělit nějaký moudrý stařec, který do něj jeho moudrost vložil:

To je jedna moudrost vedle druhý. Ale jaký. Opravdu teda, hluboký, který on nečetl, to ze zkušenosti a měl to v sobě. Možná, že měl v sobě nějakýho starýho rabína, kterej se do něj vžil, nebo co, nevím. (Životní, s. 13)

Paní Zdenka považuje svého otce za člověka, který měl na její život největší vliv. Jelikož pravidelně cestoval, neviděla se s ním příliš často, proto rodinné večere v přítomnosti jejího otce pokládala za výjimečnou příležitost. Označuje společné večere za rodinné sněmy, protože jen při nich se celá rodina sešla, byla pohromadě a mohla o všem společně diskutovat:

Tak tatínek byl můj nejvyšší vliv na můj život. A moc jsme se neviděli! Cestoval hodně, jenom u toho stolu, u tý večeře. To byla rodinná jako záležitost. Tam se všechno projednávalo, to byl ten sněm, rodinněj. (Životní, s. 13)

Paní Zdenka si není jistá, jak si všechny tatínkovy rady jen tak pronesené u večeře mohla zapamatovat. Říká, že na ně nemyslela a ani nevěděla, že si je uložila do paměti. Ale poté se někdy později v průběhu jejího života stalo, že se jí určitá tatínkova moudrost náhle připomněla. Popisuje moment krátce po válce ve Švédsku, kdy se jí již dříve

zmíněná tatínkova rada náhle vybavila z paměti. Mluví o tom, že do Švédska původně jela jen na zotavení, aby se později již v dobrém zdravotním stavu mohla vrátit domů do Čech. Ve Švédsku ovšem zjistila, že nikdo je z její rodiny nepřežil, a tím pro ni domov přestal existovat. Po zotavení se tedy místo návratu domů zůstala ve Švédsku a začala společně se svou kamarádkou pracovat v místní továrně:

Ale nevím, že jsem si je pamatovala, až když najednou se objevily. A bylo po válce, byla jsem ve Švédsku, kde nás zachránily švédská vláda, mezinárodní červený kříž, nás přivezly do Švédska jako vězně z Belsenu, nemocný. Na šest měsíců se zotavit do normálního stavu. A jelikož tam jsem zjistila, že nemám, kam jít, všechno zmizelo, domov zmizel, rodina zmizela, jsem úplně sama, zůstanu ve Švédsku, tak mě a kamarádku poslaly do továrny na keksy. (Životní, s. 10)

Paní Zdenka se však náhle dozvěděla o možnosti pracovat na českém velvyslanectví ve Stockholmu:

A přišla zpráva, mně, že ve Stockholmu vzniká nový velvyslanectví český a hledají českou sekretářku. (Životní, s. 10)

Zdenka tedy odjela na pracovní pohovor do Stockholmu, kde se ukázalo, že má šanci místo sekretářky na velvyslanectví získat. Stačilo jen odpovědět na otázku českého velvyslance, který s ní pohovor vedl. Ptal se, zda paní Zdenka ovládá kromě češtiny také švédský jazyk. Zdenka ovšem do té doby ani nepomyslela na to, že by se měla švédštinu začít učit, protože počítala s tím, že ve Švédsku bude jen dočasně a brzy se vrátí do Čech. Neovládala tedy jazyk ani na základní úrovni, přitom na pozici sekretářky by musela zvládat telefonickou komunikaci. Navíc předpokládala, že nabízené zaměstnání bude vyžadovat i určitou technickou zručnost, kterou podle svého názoru postrádala. Hned v několika ohledech se tedy znalo nemožné, že by takové zaměstnání mohla zvládnout vykonávat. Vzpomněla si ale na radu, kterou jí jednou řekl její tatínek, o tom, že když bude chtít, může zvládnout cokoli. Nabídku pracovního místa tedy přijala.

Novej velvyslanec, doktor Tábořský, bejvalej sekretář Beneše, mě vyslychal a řek: „No, já slyším, že vaše čeština je výborná, máte dobrý školy a to je fajn, to je dobrý, umíte švédsky natolik, abyste mohla pracovat v telefonní centrále?“ Čekal na odpověď. Švédsky jsem neuměla nic. Já jsem se nechtěla učit švédsky, protože jsem chtěla jet domů, zpátky do Česka. Tak jsem uměla říct akorát dobrý jitro a sbohem a děkuju. To mě nezajímalo. Technicky největší antitalent na cokoli. Nějaký šrouby nebo telefony nebo vůbec cokoli, to ne, na to nejsem. A telefonní centrála, to furt musíte ty šroubky a tohle a poslouchat. Ale to místo jsem chtěla. A to byly sekundy, utíkaly. A velvyslanec seděl proti mně a čekal na

odpověď, jestli tohle umím. A najednou tatínek, jako kdyby mi seděl tady na rameni a říkal: „Nikdy neříkej, že něco neumíš. Pamatuj si, když slon se naučí tancovat po flaškách v cirkuse, tak ty se můžeš naučit to nebo ono, když chceš.“ A já jsem řekla: „Ano.“ A Tábořský řek: „Dobře, můžete začít v pondělí.“ (Životní, s. 11)

Nastalo tedy pro Zdenku náročné období, kdy vykonávala práci, ke které neměla žádné předpoklady a která se jí tudíž nemohla dařit. Byla však rozhodnutá tyto předpoklady splnit a švédský jazyk se naučit. Kromě každodenního učení se v práci si pořídila slovník a každý večer si překládala texty otištěné v novinách. Strávila tedy několik měsíců usilovného učení se švédského jazyka a zvládnutí práce, která byla na komunikaci v tomto jazyce založená. Díky tomu o půl roku později jazyk ovládala. Protože se navíc učila tak, že přesně opakovala všechna slova, která slyšela z telefonního sluchátka, osvojila si ve švédském jazyce přesnou výslovnost a nezůstal jí český přízvuk:

No, teď to byla katastrofa. Protože jsem neuměla nic. Jenomže na vyslanectví ještě byla jedna zaměstnankyně tejdén, než odjela, a ta mě zaučila do těch, přehazovat ty, jak se to jmenuje, co se tam zastrkuje(.), ty telefonní kabely. Mám dobrou hudební sluch, byla jsem pianistka a já jsem tu švédštinu po nich opakovala jako papoušek. A vůbec jsem tomu nerozuměla, dělala jsem velký chyby. Ale šla jsem, koupila jsem si slovník. Zase umanutá jak, opravdu jak mezek. Musím se tu řeč naučit. Slovník, noviny, každý den navečer jsem nad tím seděla, překládala, četla, opakovala po těch lidech, co telefonovali. Za šest měsíců perfektní švédština, kterou mám dodnes. Kde jediná řeč, umím jich pět, ale jediná řeč, kde nemám české přízvuk. Protože jsem to po nich opakovala opravdu jak papoušek. No, takhle jsem se dostala do takového místa. (Životní, s. 11)

Během našeho rozhovoru si paní Fantlová vzpomíná na další tatínkovu moudrost, kterou neproněs u jídelního stolu, ale napsal do jejího dětského památníku. Paní Zdenka má dnes pocit, že zapsaná věta vystihuje celý její život. Zdá se jí, že se v jejím životě postupně vyplnila všechna tatínkova životní moudra, která se tak stala důležitou linií pro poskládání jejího vlastního životního příběhu:

Protože tenkrát, nevím, jestli dneska děti mají památník, ale po pátej obecně každý dítě dostalo památník, po obecný škole. No, a tam napsal pan třídni učitel, nebo učitelka, maminka a tatínek a známí. A tatínek tam napsal pár slov, do života: „Nezávid, nepomlouvej, nezoufej, přej, pracuj a doufej.“ No, a to jsem teda zažila. To doufání za ty války, za toho Arna, abysme se, abych všechno přežila, se vyplnilo. (Životní, s. 13)

Interpretace:

Paní Fantlová má vzpomínky na tatínka spojené především s rodinnými setkáními u společné večeře. Z jejího popisu vyznívá jakási železná pravidelnost, zdá se, že pro ni byly společné večeře v určitou hodinu jistotou, základní linií, kolem které se odvíjel její život v Rokycanech. Na základě jejích dalších popisů se dá rovněž usuzovat, že se kvůli častému cestování jejího otce jednalo o jednu z mála příležitostí, kdy mohla trávit čas v jeho přítomnosti. Její tatínek, který často pracoval, byl u stolu během večeře skutečně přítomný, což se projevovalo tím, že při hovoru o každodenních záležitostech poskytoval ostatním členům rodiny životní rady, které nasbíral ze své vlastní zkušenosti. Dá se předpokládat, že tyto rady směřoval především ke svým dětem, které měly svůj život ještě před sebou. Ve své podstatě tak připomínal člověka v pozdější fázi života, který v průběhu svého života získal prostřednictvím životních zkušeností moudrost a následně ji předával dál mladší generaci. Paní Zdenka dokonce podporuje tuto domněnku tím, že přirovnává svého tatínka ke starému rabínovi, moudrému starci. Sama si tak zřejmě všimla, že její tatínek nacházející se v období dospělosti jako by přeskočil celou životní fázi až do období stáří. Podle teorie Eriksona (1999) by se jednalo o osmém stádiu života, období ego integrity, jehož ziskem je moudrost.

Nyní, po zhodnocení svého dosavadního života, Zdenka považuje svého otce za osobnost, která měla na její život největší vliv. Není pro ni klasickým vzorem pro stáří, jak o něm pojednávali Eriksonovi a Kivnick (1994). Popisovali, že lidé v období stáří se často obrací ke vzorům stárnutí, které pozorovali již ve svých dřívějších vývojových stádiích, tedy jim za vzory slouží především jejich prarodiče. Jak ale autoři dále poznamenávají, mohou jako rané modely pro stárnutí sloužit stejným způsobem i vlastní rodiče. Tyto vzory pak mohou mít vliv na to, jak se u jedince formuje moudrost jako ctnost osmého stádia. (Erikson, Erikson, Kivnick, 1994)

Paní Zdenka nemohla svého otce zažít v období stáří. Již ve své dospělosti však její otec projevoval pro stáří typickou formu generativního chování – předával své zkušenosti, které získal za svůj dosavadní život, mladší generaci, svým potomkům. Jak paní Zdenka ve své výpovědi poznamenává, jednalo se o jakési životní lekce, které vycházely z jeho vlastní zkušenosti. Podle vývojové teorie Eriksona (1999) se Zdenčin otec v dospělosti ještě nenacházel v životním stádiu, kdy by zhodnocoval celý svůj žitý život, integroval své zkušenosti a mohla se u něj vyvinout moudrost ve smyslu, v jakém ji chápal Erikson. Podle jeho pojetí je však zároveň třeba vzít v potaz, že moudrost se rodí postupně po celý život a

není záležitostí výhradně posledního životního stádia. U otce Zdenky tak mohlo jít o prvotnější formu moudrosti, které by se v pozdějších fázích života dále formovala. Z výpovědi paní Fantlové lze rovněž vypožorovat, že ve svém otci sama spatřovala určité znaky moudrého starce („*možná, že měl v sobě nějakého starého rabína*“), jako by vnímala, že projevy jejího otce byly pro jeho věk poněkud netypické a vyvolávaly dojem, že přeskočil vývojové stádium. Paní Zdenka tatínkovu moudrost postupem času přijala za vlastní a snažila se podle ní řídit. Nejprve se v průběhu života odrážela v jejím jednání a nyní se dá říct, že ji integrovala do své vlastní moudrosti jako ctnosti osmého stádia.

Z popisu paní Fantlové, „*a najednou tatínek, jako kdyby mi seděl tady na rameni,*“ se dá usuzovat, že stále silně vnímala přítomnost svého otce, i když v jejím životě již fyzicky přítomný nebyl. Když přijala náročnou a na první pohled nezvládnutelnou pracovní pozici ve Švédsku, nemusela se řídit pouze výrokem jejího otce o tom, že může zvládnout cokoli, co si zamane. Nejen pronesenou moudrostí, i svými činy byl paní Zdence její otec během jejího dětství v Rokycanech vzorem. Ve své knize popisuje svého otce jako člověka, který se v době nepřízně a těžkostí nechal pohltit svou prací: *Tatínek si ale nezoufal. Ani toho nelitoval: "Tak už to v životě chodí. Když riskuješ, musíš počítat s tím, že můžeš i prohrát."* *Pustil se zase do své zaběhnuté práce a brzy se z toho pádu zas postavil na nohy.* (Fantlová, 1996, s. 49) Jde právě o možnou inspiraci jeho přístupu k nezdarům a nepříznivým obdobím, která se snažil překonávat prací. Podobnou charakteristiku otce uvádí i na dalším místě při popisu jiné životní situace. Nejprve uvádí další z jeho moudrostí, které své dceři opakoval: „*A když na tebe padne největší zármutek, utop se v práci. V té je tvoje spása a záchrana.*“ (Fantlová, 1996, s. 26) Následuje popis toho, jak danou radu sám dodržoval: „*A to udělal. Vrhнул se střemhlav do obchodu, pro sebe i pro místní železářny, se kterými úspěšně spolupracoval, a skoro jsme ho neviděli.*“ (Fantlová, 1996, s. 27) Dalo by se tvrdit, že i Zdenka se později ve Švédsku „*utopila*“ v práci, protože si zvolila zaměstnání, při kterém se musela učit mnoho nového a které tak muselo pohltit veškerou její pozornost. U paní Fantlové nešlo jen o „*zaběhnutou*“ práci, jakou bylo pro jejího otce podnikání. Nakonec ale i pro odvahu pouštět se do nového a nepředvídatelného najdeme ve Zdenčině charakteristice jejího tatínka možnou inspiraci: *Jak ve svém životě, tak ve svém obchodním podnikání byl odvážný a razil cestu do nových oblastí.* (Fantlová, 1996, s. 48)

Paní Fantlová nepopisuje jen vliv svého otce na zlomové události v průběhu jejího života. Prostřednictvím jeho moudrostí k ní promlouvá i v současné době, kdy má většinu svého života za sebou a svůj prožitý život bilancuje. Vystupuje zde například jedna konkrétní věta jejího otce, kterou si pamatuje: Tato věta už však již dnes nemá Zdenku přimět k činu a povzbudit její odvalu. Slouží jí k posouzení činů již uplynulých a celého prožitého života. Paní Zdenka má k této větě zvláštní vztah, protože má pocit, jako by zahrnovala vše, co během svého dosavadního života prožila. Již během jejího dětství tedy tatínek tuto větu do Zdenčina dětského památníku zapsal, a tím jako by zapsal a předpověděl i celou její budoucnost. Domnívám se, že nešlo jen o vyplněnou předpověď, ale i o to, že se paní Fantlová sama snažila dostat slovům svého tatínka a během svého života je naplnila. Prostřednictvím jeho slov tak zůstal v jejím životě stále určitým způsobem přítomný jako její rádce. Z věty pocházející původně od Zdenčina otce bych chtěla vyzdvihnout ještě alespoň slovo „pracuj“, které vyjadřuje tendenci Zdenčina otce i Zdenky vypořádat se s životními krizemi a pády usilovnou prací. Tím se vlastně naplňuje i pokyn „nezoufej“, při usilovné práci nezbyvá na zoufání si místo. Pro paní Zdenku bylo významné, že tatínek se radami, které směřem k ní pronášel, ve svém životě opravdu řídil. Vyjadřuje to i ve své knize, když představuje moudrost, kterou jí tatínek vepsal do památníku: „*Před dokončením obecné školy mi tatínek koupil památník vázaný v kůži a do něj mi vepsal jednu ze svých moudrostí: „Nezávid', nepomlouvej, nezoufej – Přej, pracuj a doufej.“ A sám se podle toho řídil.*“ (Fantlová, 1996, s. 35) Usuzuji z toho, co je pro paní Fantlovou v životě důležité: mít nějakou svou moudrost formulovatelnou do jedné věty, podle které se člověk řídí a v životě jedná, a na základě toho ji pak může předávat druhým lidem.

4.3.2 Plechový prstýnek od Arna

Setkání s Arnem popisuje Zdenka jako zlomový okamžik v jejím životě. Jejich seznámení pro ni bylo láskou na první pohled:

„No, tak to bude v mejch osmnácti, kdy jsem se seznámila s mým přítelem, kterej se jmenovalo Arno. A to byla shoda náhod v jedné minutě. Když se lidi na sebe podívají a udělá to „zzzz“ a tam to zapadlo. A byla z toho veliká láska. Bylo to za okupace.“ (Životní, s. 4)

Seznámení s Arnem navíc doprovází prožití vrcholného životního zážitku. Jak sama zmiňuje, propojoval několik rovin prožívání, a to ho umocňovalo. Jeho význam umocnila rovněž okolnost, že byl zážitek zakázaný a stávající podmínky mu bránily:

„A pak nastal ten velikej zážitek, že jsme konečně spolu prožili jednu milostnou noc ve mlejně, kdy to bylo zakázaný a za okupace. A kde jsme si slíbili, ať se děje, co se děje, pokud jsme spolu, tak se nám nemůže nic stát. Do Hitlera nám nic není, válka pro nás neexistuje. Jaká přijde situace, pokud jsme spolu, tak to všechno přežijeme. A to byl opravdu vrchol. Emocí, duševní, fyzickéj, všechno dohromady.“ (Životní, s. 4)

Zdenka si dala s Arnem slib už před transportem do Terezína, kterým se zavázali, že zůstanou spolu a nedovolí, aby je válečné podmínky rozdělily. V Terezíně se nadále tajně setkávali a svůj slib naplňovali. Další zlom a ohrožení však přišlo, když byl Arno zařazen do transportu na východ a nebylo jisté, jaká budoucnost je očekává. Arno tak vyrobil plechový prstýnek jako symbol jejich slibu a jejich lásky. Pochopili, že je válka rozdělí, a proto se dali nový slib, že spolu budou, až válka skončí. Význam jejich slibu nyní nespočíval jen v tom, že zavazují jeden k druhému, ale šlo nyní především o to, že válku přežijí, aby se později mohli setkat. Obsahem závazku tedy nyní bylo přežití:

„Pár měsíců nato, kdy už jsme byli v Terezíně oba dva, odkud chodily transporty takzvaně na východ, nikdo nevěděl kam, proč a jak a kdy, byl historickéj moment, že v Praze zabili Heydricha. A to Němci nemohli spolknout. Z Terezína vyslali takzvanej trestní transport na východ. Můj kamarád, nebo milenec, nebo co už byl, nevím, Arno, se dostal do transportu, trestního transportu z Terezína. Dal mi prstýnek, kterej sám vyrobil z plíšku, nevím jak. Vyryl do toho datum a jméno, Arno, třináctýho května devatenáct set čtyřicet dva, a řek: „To je náš snubní prsten, ten tě bude chránit a když to oba přežijeme, já už tě někde najdu.“ Políbil a prošel dveřma.“ (Životní, s. 4)

Jak popisuje paní Zdenka, stal se pro ni po Arnově odchodu prstýnek symbolem naděje, že přežije všechny události, které by mohly následovat:

„Po tomhle tom ten prstýnek pro mě nebyl kousek plíšku, byla naděje, obrovská naděje a láska. Že pokud ho mám, tak se nám nemůže nic stát. A já všechno musím vydržet a projít

vším, co na mě čeká, to jsem ještě nevěděla, co to bude. Že se musíme zase sejít a žít spolu „forever after“, jak se říká.“ (Životní, s. 4–5)

Později musela i Zdenka nastoupit do transportu a ocitla se v Osvětimi. Hned po vstupu do tábora musela odevzdat veškerý svůj majetek. U žen, které stály ve frontě před ní, názorně viděla, jaké nebezpečí hrozilo, pokud někdo odmítl příkaz uposlechnout. Dívka stojící před ní se dokonce pokoušela skrýt svůj snubní prsten, byla ale rychle odhalena. Další dívka stojící poblíž si všimla Zdenčina prstýnku a z vnějšího pohledu jí připadalo bláhové, že by chtěla Zdenka riskovat stejným způsobem, jako riskovala dívka před chvílí dopadená. Nabádala Zdenku, aby se prstýnku co nejrychleji vzdala a přestala zbytečně riskovat svůj vlastní život. Pro Zdenku to však nebylo zbytečně podstoupené riziko a prstýnek si ztotožňovala s přežitím, ze svého pohledu už tedy o nic víc přijít nemohla. Byla tedy rozhodnutá svůj prstýnek za každou cenu zachránit:

„Dostala jsem se do Osvětimi. První den nás svlíkli a prošli jsme prohlídkou. Nesměli jsme vůbec nic si nechat: prstýnky, náušnice, hodinky, šaty, nic. Prošli prohlídkou a přede mnou byla jedna holka, která měla snubní prsten pod jazykem. Ten našli a už jsme jí neviděli. Byla scéna, mlátili ji, slzy a tak dále. V řadě přede mnou, a to už jsem byla asi třetí, čtvrtá od začátku na tu prohlídku, byla holka, která najednou viděla, že já mám prstýnek na ruce, ten plechovej. No mě to ani nenapadlo, že bych ho měla zahodit, že ho nesmím mít. To je všechno, co mám. To je moje síla, to je moje láska, to je moje naděje. A to je obrovská síla. A řekla: „Ty jsi se zbláznila, prosím tě zahod' to, to jde ted', tady jde o život. Když to najdou, tak tě zabijou. Tak prosím tě, to nemá vůbec žádnou cenu, hodnotu. Šlápni na to, zahod' to pryč.“ To jsem nemohla. To bych byla zahodila ne ten prstýnek, ale tu sílu, kterou mi to dávalo. A to je ta naděje a to je ta láska. A tak jsme se rozhodla, rychle. A řekla jsem si, zahodit ho nemůžu a já si ho nechám. Ať to stojí, co to stojí. Třeba to stojí můj život.“ (Životní, s. 5)

Shodou okolností se Zdence podařilo prstýnek pronést dál. Jeho záchranu oslavovala jako své velké vítězství. Dál měla prstýnek, z kterého čerpala sílu, a tedy i věřila, že všechno dobře dopadne. Po celý zbytek se paní Zdence dařilo si prstýnek udržet u sebe a zůstal ji dodnes:

„Prstýnek jsem zachránila. To byl můj největší vývoj, moje největší vítězství v životě. Protože nezachránila jsem prstýnek, ale život a nás oba, jsem si myslela. Pověsila jsem si ho na krk na nějakou šňůrku a s tím jsem přežila celou válku. Kterej mám dodnes.“ (Životní, s. 5)

Podle své výpovědi paní Fantlová věří, že všechny koncentrační tábory přežila právě díky tomu, že celou dobu měla prstýnek s sebou a nevzdala se ho. Upínala se směrem k budoucnosti, kterou měla na základě slibu strávit s Arnem. Představa této vytoužené budoucnosti pro ni byla důvodem přežít. Vypovídá, že kdyby v době, kdy byla v koncentračních táborech, věděla, že Arno nežije a představa jejich společné budoucnosti se tak nemůže naplnit, neměla by důvod přežít:

„Takže to dopadlo jinak, ale kdybych byla věděla, nebo kdybych byla ten prstýnek zahodila, tak jsem tu sílu neměla to přežít. Nebo kdybych byla věděla, co se s nima stalo, jakože jsem to nevěděla, tak bych určitě za svůj život takhle nebojovala. A to je ta největší síla v životě, je naděje. A když víte, že chcete přežít, tak víte taky jak. To byl nejsilnější moment mého života.“ (Životní, s. 5)

Interpretace:

Popis vrcholného zážitku paní Zdenky vyznívá jako vítězství, že si s Arnem navzdory nepříznivým podmínkám svou lásku prosadili. V té době platil zákaz, aby Židé po setmění opouštěli své domovy. Zdenka s Arnem se však navzdory zákazům sešli na vzdáleném místě. Šlo tak do určité míry o prosazení a prožití svobody v nesvobodné době. Na cestě do mlýna byli téměř odhaleni, což ještě zvýšilo naléhavost dané chvíle a snad i vedlo k prvnímu vyslovení slibu, že navzdory okolnostem zůstanou spolu. Vznikl tak závazek, který od té chvíle charakterizoval jejich vztah. Šlo o závazek, že zůstanou spolu a nenechají se žádnými okolnostmi rozdělit.

Z výpovědí paní Zdenky lze usoudit, že díky seznámení s Arnem se válečné události částečně upozadily a do centra jejího vnímání a prožívání se dostal její vztah s Arnem. To mělo zřejmě vliv i na to, že nepocítovala strach ze soudobých událostí a válka pro ni byla jen vzdálenou hrozbou. V období zamilovanosti pro ni šly válečné události stranou. Nepříznivé podmínky, které jejich lásce nepřály, snad mohly mladou dvojici v určitých ohledech i povzbuzovat v tom, aby si svou lásku prosadili. Mládí v kombinaci se zamilovaností zřejmě způsobilo, že si Zdenka do takové míry nepřipouštěla nebezpečí, soustředila se na přítomný okamžik a neměla obavy z budoucnosti. V její výpovědi nemohl ani Hitler jejich lásce zabránit: *„Do Hitlera nám nic není, válka pro nás neexistuje.“ (Životní, s. 4)*

Když byl Arno přesunut do transportu a čekalo ho odloučení od Zdenky, věnoval jí prstýnek zřejmě i jako symbolickou náhradu sebe sama. Podle výpovědi paní Zdenky jí při loučení daroval tento prstýnek a řekl jí, že ji bude ochraňovat. Zřejmě tím měl na mysli, že

ji bude ochraňovat místo něj, když on nebude po jejím boku a nebude na ni dohlížet. Od té doby byl prstýnek pro Zdenku náhradou za Arna, který byl někde na neznámém místě. Původní slib, který si dali ještě před odjezdem do Terezína: „*at' se děje, co se děje, pokud jsme spolu, tak se nám nemůže nic stát*“_se po Arnově odjezdu přetransformoval ve slib, který spočíval v tom, že dokud Zdenka zůstane s prstýnkem, oba přežijí a po válce se budou moct setkat: „*pokud ho mám, tak se nám nemůže nic stát*“.

Paní Zdenka se tak zavázala k záchraně svého života a záchrana jejího života pro ni znamenala záchranu prstýnku jako symbolu lásky a života vůbec. Když v Osvětimi procházela kontrolou, přiblížila se nebezpečnému odhalení podobně, jako když byli s Arnem před transportem na cestě do mlýna. Podobně jako předtím i nyní to, že byla téměř odhalena, její odhodlání ještě posílilo a umocnilo naléhavost naplnění závazku.

Závazek, který si paní Zdenka prostřednictvím Arna dala, postoupil od zavázání se k Arnovi k zavázání se k vlastnímu životu. Prstýnek pro ni představoval závazek přežít. I když se Zdenka s Arnem poté už nikdy nesetkala, popisuje na konci války vítězství. Záchrana prstýnku je přitom jen symbolickým vítězstvím. Hlavní vítězství představuje záchrana vlastního života, přežití. Slib, který dala Arnovi, tedy Zdenka dodržela. Prstýnek zůstal symbolem jejího vítězství na smrti.

Prstýnek byl pro paní Zdenku jakousi náhradou za Arna, který byl převezen někam do neznáma. Paní Zdenka si nemohla být jistá, kde se zrovna nachází a jestli je vůbec v pořádku, v této nejistotě, se však upínala k prstýnku od Arna. Čerpala z něj tedy i jistotu i sílu, kterou potřebovala k překonání podmínek koncentračních táborů. Prstýnek z plíšku, pevného kovu, byl symbolem jejich stejně pevného pouta. A snad z toho mohlo vyplývat i to, že když Zdenka zachová a prokáže nezničitelnost tohoto kusu kovu, prokáže i nezničitelnost jejího pouta k Arnovi. Nezničitelnost byla skutečně prokázána ve chvíli, kdy Zdenka Fantlová opouštěla koncentrační tábor Bergen-Belsen i s prstýnkem na krku.

Slib však ve válečných podmínkách neznamenal jen zachování věrnosti snoubenci. Pouto přesahovalo i k zachování vlastního života: „*A já všechno musím vydržet a projít vším, co na mě čeká, to jsem ještě nevěděla, co to bude.*“ (Životní, s. 5) Slíbili si budoucnost, ale aby byla vůbec nějaká budoucnost, museli nejprve přežít. Když paní Fantlová popisuje, co přesně slib, který dala Arnovi, znamenal, vyplývá z toho, že jeho první podmínkou bylo, že vydrží vše, čím bude muset projít, že přežije. To, že má dnes prstýnek stále u sebe, je tak možná dokladem setrvávajícího závazku k životu a k budoucnosti.

4.3.3 Součástí vesmíru

Paní Fantlová v rozhovorech popisuje zvláštní zkušenost s hlasy. Nedokáže si je přesně vysvětlit, ale má na ně jasné vzpomínky. Obě zkušenosti se staly v prostředí koncentračních táborů ve zlomových momentech jejího života. Šlo o momenty na hranici života a smrti.

První z těchto dvou zkušeností zažila po příjezdu na neznámé místo. Šlo o koncentrační tábor v Osvětimi. Paní Zdenka v té době netušila, na jakém místě se ocitla. Ale přišel ten zvláštní hlas, který ji poskytl zásadní informaci:

„No, to jsou ty dva momenty těch hlasů, jo. Příjezd do Osvětimi, kde jsem vůbec nevěděla, kde jsem, co se tam děje, neměli jsme o tom ponětí. Žádný zprávy, žádný informace, nic. A já jsem vyskočila z toho vlaku, jsem slyšela hlas, kterej mi prolít hlavou, kterej nebyl, to nebyl hlas, kterej je slyšet. Ale byly to jako slova, který mi řekly, úplně jasně: „Tady vládne smrt, jsi v nebezpečí. Jestliže tě nezabijou, tak máš v sobě dost síly, aby si to přežila, ale lehký to nebude.“ (Životní, s. 7)

Neznámý hlas v ní vzbudil klid. Měla pocit, jako by ji něco ochraňovalo:

„A já jsem to vyslechla jako v naprostém klidu a řekla jsem si, to je zajímavý, tady nade mnou je nějaká ochranná ruka. A už jsem o tom nepřemýšlela. Ale pamatuju si to.“ (Životní, s. 7)

Druhá zkušenost s hlasy se objevila v posledním koncentračním táboře, kde nešlo už jen o strach z neznáma a hroící nebezpečí, ale šlo o místo, které obklopovala smrt. Po vypuknutí epidemie tyfu v kombinaci s nedostatkem vody snad nemohl ani nikdo přežít. Paní Zdenka věří, že v tu chvíli byla smrtí velmi blízko:

„A pak podruhé to bylo v Bergen-Belsen, když jsem byla teda opravdu poslední den naživu.“

„A Němci zavřeli vodu a lidi umírali jak mouchy. A já jsem tam ležela na zemi, bylo nás tam asi padesát. A už nic nevnímáte. Jenom decháte a srdce vám tluče a je vám všechno jedno.“ (Nesmrtelný, s. 25)

Druhý hlas jen v klidu nevyslechla, nýbrž v ní vyvolal odhodlání k činu. Odmítla, že by na tom místě zůstala ležet napařád. Sebrala všechny své síly a vyrazila vstříc životu. Je však přesvědčená, že v té době nemohla mít svou vlastní energii, že ji odtud muselo něco dostat. Dostala se až k životodárné vodě:

„A já jsem na to zírала a najednou ten hlas se najednou objevil a řek úplně jasně: „To je tvůj konec. Dál nemůžeš.“ Což asi byla pravda. A já jsem to vyslechla a já jsem na to odpověděla. Ale ne já, něco ve mně, tadyhle někde ve břiše nebo co. A ta odpověď byla: „Ne, ještě ne.“ No, a pak nastal ten zvláštní okamžik, kterej nemůžu vysvětlit a nikdo mně to nemůže vysvětlit. Proto si myslím, že jsme část vesmíru. Najednou po tomhle tom, té konverzaci jsem cítila, že něco mě nutí, že musím tam odtad ven. Já jsem ale nemohla se postavit ani na nohy. A že musím pryč. Pryč tady odtad, pryč, pryč, pryč. A já jsem se vzchopila na kolena a přelezla jsem na kolenou ty mrtvolky a ty, co tam ležely, až k těm dvířkám a ze dvou schůdků, to byly takový dřevěný schůdky, až dolu na tu zem. To bylo jíloviště žlutý, byly tam žlutý kaluže. A to jsem lapala jak pes.“ (Nesmrtelný, s. 25)

Paní Fantlová je přesvědčená, že muselo jít o spojení s něčím vyšším. Ale takové napojení podle ní není ojedinělé:

„To nebyla moje energie. To nebyla, protože jsem ji neměla. A od té doby jsem furt o tom přemýšlela, co to je. Já nemůžu být jedinej tvor, kterej tohle to buď zažil, nebo se ho to týká. Já jsem si vymyslela, že to musí být síla lidskýho ducha, kterej vás napojuje na tu vnější energii.“ (Nesmrtelný, s. 25)

Tato druhá zkušenost s hlasem ji tedy dovedla až k anglickému vojákovvi, který ji zachránil. Zvláštní zkušenost s hlasem a předanou energií tedy vedla až k záchraně jejího života:

„No, a pak to dopadlo zas úplně jinak, protože jsem se dostala do stanice Červenýho kříže, přišel tam ten Angličan a já jsem uměla tu řeč. A já jsem se s ním domluvila a ten mě druhý den zachránil život.“ (Nesmrtelný, s. 25)

Nadpřirozenou zkušenost s hlasy si paní Zdenka nikdy nedokázala vysvětlit. Dlouho po válce se však setkala v Londýně s Alicí Herz Sommerovou, rovněž přeživší holocaustu, s kterou se spřátelila. Alice s ní sdílela velmi podobnou zkušenost. I Alicina zkušenost se odehrála během válečných let. A hlas rovněž nakonec vedl k záchraně života:

„To je ale zajímavý, protože já jsem měla totéž.“ Se jí stalo. A nikoho jinýho neznám. A řekla, že když začínaly transporty z Prahy do Terezína, tak do toho spadla její maminka, kterou milovala a hrozně se o ní bála. No, ale zachránit ji nemohla, maminka musela do Terezína, to se ještě nevědělo, co bude dál. A ten hlas se jí projevil a řek jí: „Nauč se Chopinovy etudy, ty ti zachrání život.“ No, ale ona hrála, prosím vás, programy koncertní se vším všudy. Takže se do toho obula, ty jsou strašně těžký, je jich asi sedmadvacet. A opravdu se to naučila a hrála je v Terezíně. Ten život jí to zachránilo. A nevěděla nikdy, kdo se o to zasloužil, aby nešla do toho transportu na ten východ.“ (Návratový, s. 4)

Paní Zdenka popisuje, jak daná zkušenost změnila její pohled na svět. Zdůrazňuje mimo jiné propustnou hranici času či neexistenci smrti. Životní cyklus nyní vnímá jako propojený a nekončící koloběh:

Čili, změnilo to celej můj názor na život, na smrt, na existenci, že to musela být energie z vesmíru, do kterýho asi spadáme. A s tím jsem se ztotožnila a myslím si, že to asi tak je. Jenomže nemáme k tomu vysvětlení, jak to je možný, kdo to způsobuje, jak to funguje. Ale věřím na to a věřím na to, že smrt taky neexistuje. Že je to koloběh, že minulost, přítomnost, budoucnost, je všechno v jednom a že se to opakuje. Že nic nekončí, ale koluje to zase dál. A s tím žiju dodnes. Takže mám klid v duši, s ničím nepočítám, na nic nečekám, ničeho se nebojím. (s. 7, Životní)

Vzhledem k vnímaného propojení času i životních cyklů pro ni smrt neexistuje, protože koloběh nikdy nekončí. Podle jejího pohledu na život je každý lidský život přínosem pro další generace:

Vůbec jako nějaká smrt nebo tak, to mě vůbec nezajímá, protože to neexistuje. My jedeme dál a vracíme se. No, a to, s čím se vracíme, nebo s čím odcházíme, to je přínos do další generace z našich zkušeností, jo. Tím vlastně pomáháme budování budoucích generací, z našich zkušeností.“ (Návratový, s. 3)

Změněný pohled na život zároveň přiměl paní Fantlovou, aby každý nový den přijímala jako dar navíc a vážila si ho. Je pro ní důležité žít v přítomném okamžiku a každý nadělený den si užít:

„A život za to stojí. A proto to moje, ten můj zákon životní teď je: Každý den je dar. Čili je, protože je tolik lidí, kterým ten den uteče. Myslí na včerešek, který už je pryč, myslí na zítřka, kde to dopadne úplně jinak, než si představují. A dnešek jim prolítne skrz prsty jak voda. A neměli z toho nic. A v tom je, tam je ta síla. To se nedá naučit. To musí každé na to přijít sám.“ (Životní, s. 10)

Ve své výpovědi ukazuje, jak ke každému dni přistupuje. Na konci dne za něj poděkuje. Vnímá to tak, že po přežití holocaustu dostala darem už mnoho let:

„Čili, každý večer mám takovou svojí jako modlitbičku, že děkuju tam něčemu nade mnou, to nevím, co to je ta síla, ten zákon přírodní. Že děkuju za ten den, kdy se nic zlého nestalo, a doufám, že dostanu ještě další. A dostala jsem už dalších, od té doby, kdy jsem přežila těch šest lágrů, už nejmíň sedmdesát pět let. No, tak co ještě víc chci.“ (Životní, s. 12)

Popisuje rovněž, že sama už od života nic velkého nečeká. Odvádí svou pozornost ke své dceři a vnučkám, jako by uznávala, že nyní se ony stávají životními aktéry:

„Tak na nic jinýho nečekám, než každéj den prožít v klidu, míru a ve zdraví. A jenom doufám, že moje dcera, to je moje jediná rodina, s dvouma vnučkama, že jejich život bude taky šťastnej a bez velkéjch obrátů. Takže smrti já se žádný nebojím, protože si myslím, že stejně neexistuje. A každéj den je dar.“ (Životní, s. 12-13)

To, že si snaží každého dne užívat, popisuje paní Fantlová rovněž na různých drobných činnostech, které jí i dnes přináší radost:

„Takže vždycky v mém životě byla nějaká akce, která mě bavila, která mě zajímala. A začala jsem psát, teď píšu druhou knížku. Docílila jsem vlastně bod v životě, kdy si myslím, že už jsem vším prošla a kdy už chci jenom mír a klid, nechte mě být. Já si budu ten život užívat každéj den, jak mně se to líbí. Budu chodit na procházky, budu psát knihu, setkávat se s kamarádama. A jelikož jsem muzikantka a hraju na klavír, tak tři hodiny u piána pro mě je dar, protože tam ten čas vám jde skrz prsty. A to mi stačí.“ (Životní, s. 12)

Interpretace:

Transcendentní zkušenost, kterou paní Fantlová popisuje, zřejmě měla vliv na postupný proces gerotranscendence, jejíž charakteristické znaky, které vymezil Tornstam (1999), lze najít v dnešním pohledu paní Zdenky na svět. Dosáhla například pocitu spojení s vesmírem. Prožívané spojení explicitně popisuje jako „navázání se na kosmickou energii“. Zpracování daných zkušeností vedlo u paní Fantlové rovněž k novému chápání života i smrti. Podle Tornstama (1999) je pro dosažení gerotranscendence charakteristické i vymizení strachu ze smrti. V osmém stádiu oslabující strach ze smrti je zároveň tématem i pro Eriksona (1963, 1999).

Paní Fantlová vypovídá: „Dodnes je to pro mě ta největší záhada...“ I když si události určitým způsobem vysvětluje a v průběhu svého života kolem nich dokonce vystavěla svou celoživotní filosofii, připouští působení neznámého, dimenzi toho, co není možné rozumně vysvětlit. Podle Tornstama (1999) k dosažení gerotranscendence patří to, že člověk ve svém životě snadněji přijímá právě ony záhadné dimenze.

Zkušenost s hlasy si paní Zdenka nikdo nedokázala rozumně vysvětlit, dostatečným potvrzením platnosti této zkušenosti pro ni však bylo sdílení tohoto gerotranscendentního zážitku s kamarádkou Alicí.

Z Eriksonovy teorie (1999) bych vyzdvihla například to, že paní Fantlová prožívá svůj životní cyklus jako součást generačních cyklů. Na základě její výpovědi uvažuji, že nevnímá svůj životní cyklus jako ohraničený svým životem v délce od narození po smrt, ale jako cyklus, který tyto hranice překračuje a napojuje se na další generace, ať už na generace předchozí či budoucí. Eriksonovi a Kivnick (1994) předpokládají, že jde nejen o vztah k dalším generacím, ale ve stáří si člověk rovněž významně potvrzuje svou příslušnost k lidskému rodu jako takovému. Paní Fantlová ve své výpovědi často vymezuje svou identitu jako identitu člověka obecně, příslušníka lidského rodu. Zároveň i obrací svou pozornost k životu dcery a svých vnuček.

I Tornstam (1999) do své teorie gerotranscendence zahrnul prožívání spojení s předchozími generacemi. Teorie gerotranscendence se nám tedy ukazuje jako teorie doplňující Eriksonovu teorii. Rozšiřuje některé aspekty, o nichž Erikson hovořil.

Říčan (2007) chápe dosažení integrity v osmém životním stádiu jako navázání spojení s domovem. Tendenci osmého stádia vymezit si, kam patřím, popisuje následovně: „*Je čas pochopit, kde mám své kořeny, kam patřím, čeho jsem částí: kterého kraje, kultury, národa – snad i Země a vesmíru.*“ (Říčan, 2007, s. 164) Jeho popis naznačuje, jakým způsobem narůstá ve stáří potřeba člověka někde za členit, najít si své místo nejen ve svém životním příběhu, ale i své místo ve světě či dokonce v celém vesmíru. Tento popis se až nápadně podobá konkretizacím Zdenky Fantlové. I ona přímo zmiňuje spojení s vesmírem.

Prožívaná radost z každodenních činností, kterou paní Zdenka popisuje, odkazuje opět ke gerotranscendenci Tornstama (2009). Tornstam popisuje znovuobjevenou radost i ze všedních činností jakou náležející ke kosmické dimenzi. Zdůrazňuje přitom například hudbu a přírodu, což odpovídá Zdenčině zájmům.

4.4. Diskuze

U vynořených témat z analýzy se zdá, že navazovaly a stále navazují až těžko uvěřitelná spojení. První téma Tatínek a jeho moudrost přibližuje postavu Zdenčina otce. Zdenka ho znala jen v období dětství do vypuknutí okupace. Od té doby ho už nikdy neviděla, ovšem prostřednictvím jeho moudrosti byl její tatínek i v průběhu jejího pozdějšího života s ní. Objevoval se i daleko od domova v situacích ve zlomových situacích Zdenčina života. Byl jejím rádcem, který jako by jí seděl na rameni. Hranice života a smrti tak není zcela nepropustná, protože skrze svá slova se stále zdá být přítomný. Podobným způsobem se zdá být i po své smrti Zdenčin snoubenec Arno, ten je zase přítomný prostřednictvím prstýnku z plíšku. Paní Zdenka prožívá v průběhu svého života spojení s lidmi, s kterými se spojení nezdá pravděpodobné, ale zažívá spojení také například s vesmírem a řádem světa či koloběhem životních cyklů.

Ve vyprávění paní Fantlové občas někdo nebo něco přeskočí hranice místa, času, nebo i hranice mezi živým a mrtvým. To se nám z pozice o několik desítek let mladších může zdát matoucí, jelikož takové překračování a propojování se nedá podložit žádnou vědeckou teorií. Snadno pak zřejmě může dojít k nedorozumění a považování některých spojení za zmatení smyslů. Už Tornstam (1999) zaznamenal, že znaky dosažené gerotranscendence mohou být snadno odsouzeny. Ovšem na rozboru vynořených témat analýzy lze sledovat, jak jsou všechny souvislosti, které paní Fantlová sleduje, přesně vystavěny a uspořádány. Z transcendentní zkušenosti s hlasy za druhé světové války vystavěla paní Zdenka celý svůj pohled na život jako takový, na svůj vlastní životní příběh i celé životní cykly propojující se do generací. Na základě této zkušenosti formulovala i svůj postoj ke každému dni, který ve svém životě zažije. Za každý takový den pak večer děkuje, jako by děkovala něčemu nepopsatelnému, co za ní tenkrát hlas vyslalo.

Jako prvnímú jsem věnovala prostor tématu, jež jsem nazvala *Tatínek a jeho moudrost*. Jedná se téma, která paní Fantlovou provází od dětství až do dnešní doby, tedy po celý její život. Popisuje, jak od dětství slýchávala tatínkovy rady, která označuje jako moudrosti, a když se dnes ohlíží zpět za svým dosud prožitým životem, považuje tatínkova slova za

jakousi životní linii, podle které se odehrál celý její život. „*A tatínek tam napsal pár slov, do života: „Nezávid', nepomlouvej, nezoufej, přej, pracuj a doufej.“ No, a to jsem teda zažila.“* (Životní, s. 13) Do jaké míry paní Zdenku během jejího života provázely tatínkovy moudrosti, dokresluje i fakt, že po jedné z jeho moudrostí pojmenovala i svou knihu: *Klid je síla, řek' tatínek* (Fantlová, 1996).

Jak jsem již naznačila dříve, je pro paní Fantlovou zřejmě významné mít takovou svou životní moudrost, kterou lze formulovat do jediné věty. Tuto větu pak může člověk snadno předat i druhým lidem. Je ovšem zásadní, aby se podle ní ve svém životě sám řídil, tedy aby skutečně vystihovala jeho žitý život a nešlo jen o prázdnou frázi. To je pro ni pravděpodobně znakem moudrosti a vystihuje, jak paní Zdenka pojem moudrost chápe.

Po vzoru svého otce si paní Fantlová vytvořila rovněž takové vlastní moudrosti, které ve formě vět předává dalším lidem. Jednou z nich je věta: „*A proto to moje, ten můj zákon životní teď je: Každý den je dar.*“ (Životní, s. 10) Podle této věty žije každý svůj den, což je patrné na tom, že každý večer děkuje za právě prožitý den, který dostala darem: „*Čili, každý večer mám takovou svoji jako modlitbičku, že děkuju tam něčemu nade mnou, to nevím, co to je ta síla, ten zákon přírodní. Že děkuju za ten den, kdy se nic zlého nestalo, a doufám, že dostanu ještě další.*“ (Životní, s. 12) Její postoj k životu přitom vznikl na základě zkušenosti v koncentračních táborech za druhé světové války: „*A dostala jsem už dalších, od té doby, kdy jsem přežila těch šest lágrů, už nejmiň sedmdesát pět let. No, tak co ještě víc chci.*“ (Životní, s. 12) Ke každému dni tak cítí vděčnost a nepovažuje ho za samozřejmost. Dne, který dostala, si chce co nejvíce užít, a nic dalšího již od života nepožaduje: „*Tak na nic jinýho nečekám, než každý den prožít v klidu, míru a ve zdraví.*“ (Životní, s. 12) Co již není možné tak snadno ukázat, je to, jak se zmíněná věta paní Fantlové odráží v jejím chování. Díky tomu, že jsem měla možnost ji poznat, mám možnost sledovat, jak její chování dokresluje její chování. Působí na mě dojmem, že ke každému dni skutečně přistupuje s vděčností, je odhodlaná si každý den užít, vyzdvihuje pozitiva a každodenní radosti a svým chováním povzbuzuje druhé, aby si v její společnosti spolu s ní užili přítomný okamžik. Jak sama říká paní Zdenka: „*Čili je, protože je tolik lidí, kterým ten den uteče. Myslí na včerejšek, který už je pryč, myslí na zejtra, kde to dopadne úplně jinak, než si představujou. A dnešek jim prolítne skrz prsty jak voda. A neměli z toho nic.*“ (Životní, s. 10)

Pokud jde o pohled na moudrost Zdenčina tatínka, Erikson (1999) by mu zřejmě moudrost jako ctnost náležející osmému stádiu nepřipsal. Z jednoduchého důvodu, že k tomuto životnímu stádiu ještě nenáležel a smrti ještě do očí nehleděl. Popsaný znak získané moudrosti paní Fantlové by se však zřejmě mohl za moudrost v pojetí Eriksona považovat. Dalo by se říct, že u paní Fantlové dochází k zužitkování toho, co vzešlo ze všech předchozích stádií, v její moudrosti se výrazně formuje vztah ke smrti i k životu jako individuálnímu životnímu cyklu i životu obecně. (Erikson, 1999).

Předmět dalšího pojednáváného tématu byl prstýnek od Arna. V tomto tématu se určitým způsobem objevuje partnerství, které překračuje hranice času i života a smrti. Ze závazku, který mezi sebou za druhé světové války uzavřeli Zdenka a Arno, jsem vyvodila Zdenčin závazek k vlastnímu životu. Tak, jako má plechový prstýnek dodnes stále u sebe, přetrvává u ní i závazek k životu. Prstýnek pro ni znamená život a odhodlání svůj život žít. Arno a spojení, které spolu již před válkou navázali, je tak stále určitým způsobem součástí jejího života. I přesto, že v něm již dlouho není fyzicky přítomný. Tato jeho Zdenkou vnímaná přítomnost v nepřítomnosti by se dala považovat za další náznak gerotranscendence, jak ji popsal Tornstam (1999). Nahlížení světa, pro který je typická jiná časovost, kdy na navyklém časovém určení příliš nezáleží, minulost a přítomnost splývají v jedno. Člověk, který je již dlouho po smrti, je stále přítomný. Je to jakási další gerotranscendentní nitka, která se line životním příběhem paní Fantlové a propojuje minulost s přítomností a snad i budoucností ve formě závazku k prožití budoucích dnů. Na této nitce je pověšený nepatrný tenký proužek z plíšku, který je symbolem tohoto spojení. A snad i linie procházející životním příběhem se spojuje v kruh, v němž se setkává minulost, přítomnost a budoucnost. K většímu propojení snad již dojít nemůže, kruh se tedy uzavírá.

Již název třetího rozpracovaného tématu vzešlého z analýzy, *Součástí vesmíru*, napovídá, že by mohl mít spojitost s teorií gerotranscendence. Autor teorie Tornstam (1999) pojmenoval jednu z dimenzí gerotranscendence jako kosmickou. Jeho teorie zahrnovala vnímané kosmické spojení, spojení se světem a cyklem dalších generací, takže člověk nacházející se ve stádiu gerotranscendence pak může vnímat sám sebe jako součást celého životního toku. Paní Zdenka zdůrazňuje životní koloběh, který je nekonečný a v němž smrt ztrácí význam. Její zdůrazňovaná příslušnost k lidským životním cyklům ji neustále napojuje

na všechny lidi na světě, tedy na celý svět, v pojetí paní Fantlové spíše celý vesmír. Těžko bych dokázala najít více ukázkový pohled na svět gerotranscendentníma očima.

Ve výpovědi paní Zdenky se rovněž objevuje prolínání časové dimenze, kdy minulost, přítomnost i budoucnost splývá v jedno. Zároveň je patrný důraz paní Fantlové na přítomnost, chce v přítomnosti žít a dokázat si jí užívat. Propustnost časových hranic i důraz na přítomnost je rovněž obsahem Tornstamovy teorie (2019).

Celý popis tématu by se ale mohl zároveň uchopit i jako popis původu gerotranscendentního vnímání paní Fantlové. V souladu s pojetím Tornstama je v něm popsána životní krize, na základě které změnila svůj pohled na svůj vlastní život i na život obecně, na své místo v rámci koloběhu životních cyklů i ve vesmíru.

V analýze tohoto tématu lze ale najít i několik elementů, které jsou zásadní pro teorii E. Eriksona (1999). Výpověď paní Fantlové uvedená v rámci tématu *Součástí vesmíru* obsahuje například její postoj ke smrti. Objevuje se v něm také postoj k dalším generacím. Paní Zdenka vnímá spojení s dalšími generacemi a již se obrací k mladší generaci zastoupené jejími potomky a přenechává jí místo. I k osmému stádiu životního cyklu E. Eriksona (1999) náleží vnímaná příslušnost k širšímu okolí, k celému lidstvu.

Z určité důvěry v uspořádání světa či vesmíru, kde je vše předem naplánované by se dalo rovněž usuzovat na důvěru a pocit jistoty, který Erikson (1999) přisuzoval ctnosti objevující se na místě původní naděje prvního stádia. Jedná se o víru příslušící k poslednímu stádiu životního cyklu. Tuto ctnost by mohl ještě víc naznačovat životní „zákon“ paní Fantlové, že každý nový den je pro ni dar. Na každý nový den se tak těší a snaží se si ho užít. Každý nový den ji tak naplňuje pocitem víry. S každým novým dnem jako by si uvědomovala, že je naživu, a to samotné jí podle její výpovědi stačí k pocitu vděčnosti, klidu a míru.

I v teorii Říčana (2007) se určitým způsobem vymezuje místo člověka ve světě. Říčan rovněž popisuje člověka jako součást vesmíru. Pro Říčanovo uchopení integrity je zásadní identifikace s domovem: „*Je čas pochopit, kde mám své kořeny, kam patřím, čeho jsem částí: kterého kraje, kultury, národa – snad i Země a vesmíru.*“ (Říčan, 2007, s. 164) Jeho popis naznačuje, jakým způsobem narůstá ve stáří potřeba člověka někam za členit, najít si své místo nejen ve svém životním příběhu, ale i své místo ve světě či dokonce v celém vesmíru. Tento popis se až nápadně podobá konkretizacím Zdenky Fantlové. I ona

především v pozdějších fázích svého života má potřebu někam samu sebe a svůj životní příběh zařadit. Sama zmiňuje, že některé její životní zkušenosti, včetně okamžiků na hranici života a smrti, se nesnažila dlouhou dobu po událostech nějak výrazněji zpracovat. Nepřemýšlela nad nimi a teprve v pozdějších fázích života se snažila je nějak zasadit do svého životního příběhu a svým minulým zkušenostem lépe porozumět. Například pokud jde o hlasy, jež slyšela v kritických chvílích svého života, zůstaly pro ni dlouhou dobu po druhé světové válce pouze velmi zvláštními životními zkušenostmi, které si tak úplně nedokázala vysvětlit. Snad i to, v jakém kontextu k těmto zážitkům došlo, mělo vliv na to, že byly těžko představitelné a definovatelné. Vždyť i podmínky, z kterých vzešly, byly za hranicemi lidské představitivosti. V pozdějších fázích života se u paní Fantlové objevila potřeba své zážitky nějak zařadit a vysvětlit, a také jim přidělit určitý smysl. Zážitky s hlasy svou podstatou překonávaly hranice lidské existence a běžného vysvětlení, proto jejich vysvětlení mířilo až mnohem dál. I další aspekty přináležitosti, jež Říčan jmenuje, paní Fantlová ve své výpovědi zmiňuje. Často mluví v pozitivním světle například o českém národu a jeho významných osobnostech i kultuře. V různých ohledech se rovněž identifikuje s lidstvem obecně, hledá, co je lidem společné a co je lidmi činí.

Říčan (2007) tak rovněž naznačuje určitou transcendentní povahu integrity. V našem prostředí vzniklá teorie celistvosti Pavla Říčana vychází z Eriksonova (1999) pojetí integrity. Říčan jmenuje některé rysy společné s teorií Eriksona, například bilancování životního příběhu, ohlížení se zpět za celým prožitým životem a přijetí vlastního životního příběhu v jeho celistvosti. Oproti Eriksonovi zdůrazňuje určité aspekty a z jeho teorie vyplývá, že například popisované nalezení domova je nutnou podmínkou pro dosažení integrity. Oproti tomu Erikson jako vývojový teoretik předpokládá postupné dosažení stádia ego integrity u každého jedince.

Během analýzy rozhovorů vystoupila témata, která se prostoupěna znaky, pro než lze najít základ v teorii gerotranscendence podle Tornstama (1999, 2011). Tornstam popisuje v souvislosti se stádiem gerotranscendence rys, který lze zaznamenat i ve výpovědi paní Fantlové. Jde o náznaky zmenšující se vzdálenosti mezi minulostí a přítomností. Minulé jako by pro ni bylo opět výrazně přítomné, což je patrné i na jejím popisu vzdálených události raného dětství, jak o nich vypovídá v jednom z rozhovorů (Životní). Dále by sem patřilo to, že paní Fantlová vnímá sama sebe jako součást generačního cyklu, svůj životní cyklus

nahlíží jako napojený na předchozí i nadcházející generace. Vnímané spojení s předchozími generacemi popisoval rovněž Tornstam (1999).

Rovněž jde o přijetí dimenze mysterióznosti jako součásti života, jak ji zmiňuje Tornstam (2011). Podle něj lidé ve stádiu gerotranscendence nepovažují za nutné, aby si všechny jevy v životě vysvětlili pomocí vědy. Ve výpovědi paní Fantlové se objevuje zaobírání se jevy, které jsou vědou jen těžko uchopitelné. Týká se to především její zkušenosti s hlasy, pro jejichž původ si za svůj život nedokázala najít vysvětlení. Přesto na základě této zkušenosti vystavěla svůj pohled na život a na své místo ve světě. Podobné zkušenosti přijímá jako významné a platné, protože to, že je naše mysl a náš do určité míry omezený intelekt nedokáže zcela pojmout, podle ní jejich platnost nijak neomezuje. Než opření se o nějaké vědecké teorie pak bylo pro paní Zdenku významnější, když našla někoho, kdo zažil podobnou zkušenost. Jednalo se o Alici Herz-Sommerovou, která ji popsala podobnou zkušenost s hlasem. Zažila ji rovněž v nejistém válečném období. Vzájemně tedy určitým způsobem sdílely gerotranscendentní nahlížení světa. Jejich zkušenost tedy považují za zkušenost, která je v souladu s teorií gerotranscendence. Myslím, že právě na takových potvrzujících zkušenost stojí všechny pokusy teorii nějakým způsobem validizovat. Sám Tornstam (2009) si všiml, že platnost jeho teorie by mohla být přímo potvrzena samotnými lidmi v období stáří spíše než obvyklým ověřením pomocí testování gerotranscendence jako vědecké teorie.

S teorií gerotranscendence souvisí také překročení hranice života a smrti. Ve zlomové chvíli jejího života popisuje paní Zdenka, jak se tatínek najednou objevil, aby jí poskytl radu: *„A najednou tatínek, jako kdyby mi seděl tady na rameni rameni a říkal: „Nikdy neříkej, že něco neumíš. Pamatuj si, když slon se naučí tancovat po flaškách v cirkuse, tak ty se můžeš naučit to nebo ono, když chceš.“* (Životní, s. 10) I dlouho po své smrti byl tak otec Zdenčiným rádcem, který jako by jí seděl na rameni a našeptával jí rady. Byly to rady, které od něj paní Fantlová slyšela již v dětství, promítaly se však i do dalších časů. Prostřednictvím své moudrosti tak ke Zdence její tatínek promlouvá i dlouho po jeho smrti. Z tohoto pohledu paní Fantlové tak může docházet k překračování hranice života a smrti a ožívování již zemřelého. Je to v souladu s jejím opakujícím se tvrzením, že smrt vlastně neexistuje. Přínos určitého člověka a jeho životních zkušeností se zachovává a je přínosem pro další generace. Přesně tak je to i v případě Zdenčina tatínka a jeho moudrosti.

Teorii gerotranscendence jsem jako součást teoretického zakotvení práce představila původně na základě doplnění Eriksonovy teorie životního cyklu v podání Joan Erikson (1999). Joan Erikson považuje za podmínku pro dosažení gerotranscendentního nahlížení světa překonání věkové hranice devadesáti let. I když Eriksonova teorie není nutně pojmána tak, že by věková rozmezí měla univerzální platnost, a připouští se individuální rozdíly, přece jen by v pojetí Joan Erikson nebylo možné, aby jedinec dosáhl stádia gerotranscendence v době výrazně vzdálené zmíněné věkové hranici. Neuvažuje o gerotranscendenci jako jevu, který by mohl být přítomný mnohem dříve. Oproti tomu Tornstam (1999, 2009) nezdůrazňuje faktor věku jako nezbytný aspekt při dosahování gerotranscendence. Na jednu stranu sice rovněž pojímá gerotranscendenci jako součást vývoje a jako takovou náležející do posledního životního stádia přibližně po 85. roce věku. Gerotranscendentní pohled na svět se ovšem může u člověka objevit i v dřívějším věkovém stádiu, především vlivem působení životní krize. Jeho pojetí gerotranscendence je tak blíže tomu, jak zřejmě dosáhla gerotranscendence paní Fantlová. Především s ohledem na její zkušenost s hlasy je zřejmé, že dosažení gerotranscendence mohlo být rovněž urychleno prožitím určité životní krize a prožitím takových zlomových momentů, jaké provázely její léta strávená v koncentračních táborech.

Deváté stádium je z pohledu Joan Erikson spojené s úbytkem tělesných schopností a postupným zhoršováním zdravotního stavu, které ve vysokém věku vede k výrazným omezením. Gerotranscendenci tak kvůli jejímu zasazení do devátého stádia vnímá v těsné souvislosti s těmito omezeními a do určité míry i jako reakci na ně. Tornstam se oproti tomu na negativní jevy stáří nezaměřuje a zdůrazňuje pozitivní jevy náležející k tomuto období a především k získání schopnosti nahlížet svět a své místo v něm gerotranscendentním pohledem. Z hlediska analýzy vynořených témat se ani gerotranscendence paní Fantlové nevymezuje vůči negativním jevům spojených se stářím. Vymezuje se spíše vzhledem k negativním jevům z předchozích období života, které měly na její život působily zlomově a jako takové měly vliv i na přestrukturování jejího pohledu na život a na svět. Podobně jako Tornstam zdůrazňuje v období stáří především pozitivní aspekty života, jako je například životní spokojenost či radost z oblíbených činností, které uváděl i Tornstam. (Erikson, 1999; Tornstam, 1999, 2009)

V teoretické části jsem popsala rozdíl mezi teorií Eriksona (1999) a Tornstama (1999). Zjednodušeně spočívá v tom, že v Eriksonově pojetí se člověk vztahuje především ke svému

prožitému životu a jeho úseky rekapituluje. Kdežto v Tornstamově pojetí se jedinec vztahuje k okolnímu světu a může prožívat i kosmické spojení a napojení na další životní cykly různých generací. Prožívání takové napojení explicitně ve své výpovědi jmenuje i paní Zdenka. Individuální životní cyklus se tak může v pozitivním smyslu ztrácet v nově vnímané propojenosti s celým vesmírem. (Erikson, 1999; Tornstam, 1999) Toto ztrácení se ovšem neupozaduje jeho vnímanou hodnotu, naopak. Paní Fantlová například vnímá svou pozitivní hodnotu jako součástí zmíněného koloběhu životních cyklů všech generací, z nichž každý takový jednotlivý životní cyklus je hodnotný, jelikož je pro celek přínosem.

V teoretické části jsem přiblížila výzkumy zaměřené na integritu ega u přeživších holocaustu. I když jsou někteří autoři skeptičtí k tomu, zda vůbec může jedinec s podobnou zkušeností dosáhnout ego integrity, objevují se i doklady úspěšného vypořádání se se zkušeností holocaustu. Zjištěné poznatky podobné s životním příběhem paní Fantlové lze najít především u studie přeživších holocaustu Suedfeld a kol. (2005), jejíž autoři dokládají pozitivní vývoj přeživších holocaustu po válce. Většina z uvedených poznatků se je v souladu i s osobní zkušeností Zdenky Fantlové. Podobné rysy se objevovaly především v části věnované analýze vynořených témat. Autoři studie zdůrazňují například to, že se mnoho přeživších muselo po válce naučit žít v novém kulturním i jazykovém prostředí. Přišli minimálně o většinu svých blízkých, museli tudíž navázat nové sociální vazby i si vytvořit nové rodiny. Právě zlomový moment, kdy paní Fantlová ve Švédsku zjistila, že přišla o všechny své blízké, byl pro ni zřejmě nejtěžším momentem vůbec. Vypovídá o něm totiž, že celou dobu předtím v nepříznivých podmínkách koncentračních táborů měla vůli pokračovat dál a přežít, právě kvůli svým blízkým. Oproti tomu, když se již po osvobození a v bezpečí dozvěděla, že nikdo další nežije, ztratila vůli žít, protože už neměla pro koho existovat a ke komu se vztahovat. O důležitosti vztahů pro zkoumané přeživší hovoří i autoři zmíněné studie. Autoři zaznamenali pouze u konfliktu náležejícímu prvnímu stádiu dle Eriksona, základní důvěra proti základní nedůvěře, možný nepříznivý vývoj tohoto konfliktu u zkoumaných přeživších. Získanou ctností prvního stádia má být přitom naděje (Suedfeld a kol., 2005).

U paní Fantlové by přitom mohlo být pozitivním nálezem alespoň částečně náležejícím k tomuto stádiu to, jak přijímá každý další den. Důvěruje řádu světa, každý nový den přijímá jako výsadu a jako výsadu si každý den užívá:

„Že my jsme tady z nějakýho důvodu, něčemu podléháme, protože tomu vůbec nerozumíme, a že si toho máme vážit a opravdu ten život užívat, jo. Každý den, jak to má být. A být za to vděčný.“
(Nesmrtelný, s. 26)

Z hlediska dalších popsaných poznatků, které jsou zakotvené v teoriích a které se týkají přeživších holocaustu, připomenu ještě pojetí Lomranze (2016), který neúplnou integrovanost přijímal pozitivně jako zvládnání udržení komplexity např. v prožívání. Vysokou komplexitou se vyznačují například zkušenosti přeživších holocaustu, kteří z pohledu Lomranze museli zpracovávat natolik rozporuplné vjemy a emoce, že by snad ani nebylo možné očekávat, že u nich proběhne integrita očekávaným způsobem. Při nahlédnutí do výpovědi paní Fantlové by v tomto ohledu mohl někdo namítnout, že se u ní integrita neobjevuje přímo ideálně a podle očekávání, když se pozornost soustředí na nutnost bilancování mezi integritou a zoufalstvím. I když je příznivě, že je v její výpovědi zdůrazňována převaha integrity nad zoufalstvím, mohlo by se jako nepříznivé jevit zanedbávání tohoto zoufalství, které se jeví jako jeho nepřijímání, a tudíž nepřijímání celku prožitého života i s jeho negativy. Ovšem vzhledem k vysoké míře negativních událostí v uplynulých životech přeživších by mohlo být větší zdůrazňování pozitivních aspektů zase vyrovnáváním na opačnou stranu. Svým způsobem by tak mohlo jít i o vyrovnané bilancování, které ale u přeživších probíhá specifickým způsobem.

Z hlediska metodologie se ukázal se přínos volných rozhovorů v tom, že objevují se subjektivně významné skutečnosti – Snad i díky tomu se výsledky výzkumu více shodují s teorií gerotranscendence Tornstama než s teorií ego integrity Eriksona, z níž jsem původně vycházela. Jde zřejmě o to, že bylo ponecháno dostatek prostoru pro vynoření subjektivně významných témat, která nebyla omezována a předem určována předdefinovanou strukturou.

Je to v souladu s tím, k čemu nabádá Mioviský (2006). Ve své publikaci věnované kvalitativnímu přístupu v psychologii připomíná, že by výzkumník měl respektovat individuální odlišnosti účastníka výzkumu a měl by mu dát prostor, aby svou individualitu projevil. Oproti tomu staví manipulace s podmínkami výzkumu tak, aby výzkum dospěl k očekávaným výsledkům. V souvislosti s tím by se dalo říct, že v případě empirické práce zaměřené na ego integritu paní Fantlové jí byl z důvodů omezené struktury rozhovorů dán prostor, aby svou individualitu a své individuální uchopení ego integrity projevila. A právě

o zachycení jevů souvisejících s ego integritou na základě jim připisované subjektivní významnosti mi v mé práci šlo.

Vzhledem ke zvolení převažujících volných nestrukturovaných rozhovorů závisí výsledky mé práce především na tom, jaké fenomény považuje paní Zdenka za subjektivně významné. Pokud bych si tedy chtěla například předem určit předmět mého zkoumání a vést rozhovory s pro mě neznámým účastníkem, mohla bych narazit na problém, že daný člověk nebude mnou zvolený fenomén považovat za subjektivně významný, proto se bude v jeho výpovědi odrážet například jen velmi vzdáleně. Jelikož ale paní Fantlovou už několik let znám, dokážu alespoň trochu odhadnout, co považuje za subjektivně významné a co se bude nejvíce odrážet v její výpovědi. Není tajemstvím, že celá má výzkumná strategie je založena na osobnosti paní Fantlové jako výzkumného vzorku.

Na základě provedené analýzy se zdá být gerotranscendentní pohled paní Fantlové ukázkovým příkladem Tornstamovy teorie (1999). Napadá mě otázka, do jaké míry jsou výrazné projevy gerotranscendence spojeny se specifickou zkušeností přeživší holocaustu. Je možné, že se gerotranscendence vyskytuje častěji právě u jedinců s podobnou životní zkušeností? Bylo by zajímavé se na gerotranscendenci zaměřit u dalších přeživších. K takovému zkoumání je bohužel k dispozici již jen velmi malý vzorek. Na druhou stranu ale většina žijících přeživších spadá do devátého stádia životního cyklu, snadno by se tedy mezi nimi našli vhodní účastníci. Pokud by taková studie vznikla, mohla by mít význam už svou ojedinělostí. V souladu s teorií Tornstama bych také navrhovala zaměřit výzkum na prožívání hudby či umění ve vztahu ke gerotranscendenci. Při rozboru vynořených témat jsem narazila rovněž na možný pozitivní přínos sdílení gerotranscendence. Paní Fantlová sdílela svůj gerotranscendentní pohled i svou gerotranscendentní zkušenost se svou kamarádkou Alicí. Zdá se, že sdílení může být významným potvrzením platnosti gerotranscendence v málo gerotranscendentním světě.

Již jsem popsala nalezenou shodu znaků zaznamenaných ve výpovědi paní Zdenky se znaky gerotranscendence, jak je popsal autor teorie Tornstam (1999, 2009, 2011). Zachycené jevy zároveň tvoří v mnoha ohledech významnou část Zdenčiny životní zkušenosti a jejího pohledu na svět i svůj vlastní život. Významné jsou v tom smyslu, že sama Zdenka jim ve

své výpovědi přikládá osobní význam a některé znaky popsané jako gerotranscendentní tvoří ústřední linii jejího životního příběhu. Její nahlížení světa se tedy zdá být v souladu s teorií gerotranscendence a zmíněné znaky její zkušenost výrazněji přibližují k teorii gerotranscendence než k teorii gerotranscendence Erika Eriksona. Jak už bylo patrné v pojetí Joan Erikson, která doplnila Eriksonovu vývojovou teorii (1999) o deváté stádium, tyto dvě teorie se navzájem nevyklučují, ale jejich znaky se u jedince v posledním vývojovém stádiu mohou objevovat současně. Odchytky pak mohou být v tom, jaké jevy jsou ve výpovědi konkrétního člověka akcentované a jaké naopak zůstávají v pozadí.

Ale vzhledem k tomu, o jak málo zpracovávanou a zkoumanou teorii se jedná, by mohlo být i takové malé poukázání na její význam ve vztahu k subjektivní zkušenosti drobným impulzem k tomu, aby se k Tornstamově teorii soustředilo více pozornosti. Zmínky o Tornstamově teorii se u nás objevují jen výjimečně. V nedávné přinesla komplexní přehled jeho teorie Šolcová (2018). Pro svůj článek zvolila název „Jiný pohled na stáří“, což vystihuje pozici teorie gerotranscendence mezi teoriemi zasazenými do období stáří. Především v našem prostředí je teorie gerotranscendence spíše alternativní teorií, které není věnováno příliš pozornosti.

I když zcela odhlédnu od možného objektivního přínosu této práce jako vrhající světlo na jev, kterému není věnováno dostatek pozornosti, myslím, že má potenciálně i určitý subjektivní přínos. Butler (2002) a další autoři hovoří o potřebě zhodnocení vlastního života (life review), která se s blížícím se koncem života zvyšuje. S touto potřebou souvisí potřeba vyprávět svůj životní příběh. Nástroj „life interview“ (McAdams, 1995) podporuje proces zhodnocení života ve formě rozhovoru. Tento rozhovor jsem vedla i já s paní Fantlovou a snad měl jako rozhovor zhodnocující její prožitý život pro ni nějaký subjektivní význam. Butler v tomto ohledu hovoří rovněž o dalších pozitivních dopadech životního zhodnocení, mezi něž patří například pozitivní vliv na životní spokojenost či osobní pohodu (well-being). (Butler, 2002)

Dalším možným subjektivním významem pro paní Fantlovou by mohla být možnost dále poznatky o své zkušenosti jako přeživší holocaustu, a tím i zprostředkovaně šíření povědomí o historických událostech, na které by se nemělo zapomenout. Bez ohledu na své zaměření je tak práce zároveň zpracováním životních zkušeností osoby, která je očitým svědkem událostí druhé světové války, i když se do této práce vešel jen malý zlomek těchto zkušeností.

Křivohlavý (2011) popisuje způsoby, jakými se každé musí připravovat na dosažení vlastní ego integrity. Na tomto místě se hodí poznamenat, že tato bakalářská práce, především životní příběh v ní zachycený, by mohl plnit podobnou funkci v přípravě na dosažení integrity.

5.ZÁVĚR

Témata vycházející z analýzy rozhovorů jsou liniemi prostupujícími životním příběhem Zdenky Fantlové. Překračují hranice prostoru, času i hranici mezi životem a smrtí. Jako by se všechny hranice ztrácely a paní Zdenka se vezla na samotném toku života, jak ho zmiňoval Tornstam (1999). Raduje se ze svých oblíbených činností, užívá si přítomného okamžiku a prožívá spojení s celým vesmírem.

V úvodu jsem předznamenala, že se budu snažit zjistit, jakým způsobem integrovala Zdenka Fantlová své životní zkušenosti do svého životního příběhu tak, aby jí celý její životní příběh stále dával smysl. Na tak složitou otázku bych měla položit komplexní odpověď, ale vzhledem k vysoké shodě individuální životní zkušenosti paní Fantlové s teorií popsanou Tornstamem (1999) nemůžu jinak, než odpovědět jednoduše: díky jejímu gerotranscendentnímu náhledu na svět.

Vzhledem k tomu, že je paní Fantlová přeživší holocaustu, zřejmě není překvapivé, že její zkušenost z druhé světové války zabírá velkou část její výpovědi. Ale jak se ukázalo po důkladné analýze rozhovorů a třídění velkého množství dat, témata, která jsou zdánlivě zasazená do dávné doby, mohou prostupovat přes celou délku životního příběhu třeba až do současnosti. Platí to o všech hlavních vnořených tématech. Jejich význam tak nepřetržává jen díky tomu, že je paní Zdenka připomíná svým vyprávěním.

Zlomová zkušenost z druhé světové války postupně vedla i ke změně jejího pohledu na svět, z něhož zřejmě vzešla gerotranscendence. Integrita ega tím však neztrácí na své platnosti. Prostřednictvím zhodnocování prožitého života si paní Fantlová uspořádává svůj životní příběh. Ohlíží se zpět za svým životem jako smysluplným životem, který si užila. A každý nový den jejího života je pro ni dárkem navíc, výsadou. Je také v souladu s pojetím Eriksona (1999), že i v posledním stádiu životního cyklu stále mohou vystupovat a zúročovat se jevy náležící stádiu předchozím. A platí i naopak, že poslední stádium může dát význam předchozím, i tomu prvnímu. Zdá se tak, že paní Fantlová svým gerotranscendentním pohledem dává při ohlížení se zpět za prožitým životem význam a smysl minulým životním zkušenostem.

U paní Fantlové je jedinečný styl integrity možná kombinací integrity ega a gerotranscendence. Některé znaky gerotranscendence a ego-integrity se u ní navíc schází. Myslím, že na příkladě individuální životní zkušenosti Zdenky Fantlové se ukázala být teorie gerotranscendence vhodným doplněním teorie ego-integrity. Například akceptace minulosti jako významná součást dosahované ego integrity se v případě Zdenky Fantlové zřejmě také dělá skrze gerotranscendenci. Myslím, že by bylo zajímavé, kdyby se upřelo více pozornosti k této teorii, která má podle pozorovatelných znaků v životním příběhu paní Fantlové až zázračnou roli.

Seznam literatury

BUTLER, Robert N. Age, death, and life review. *Living with grief: Loss in later life*, 2002, 3-11

ERIKSON, Erik H. Childhood and society 2nd ed. *Erikson-New York: Norton*, 1963. (v překladu doc. Poláčkové Šolcové)

ERIKSON, Erik H. Osm věků člověka. *Propsy, Praha*, 1996

ERIKSON, Erik H. Životní cyklus rozšířený a dokončený. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1999. 128 s. Psychologie P; sv. 11. ISBN 80-7106-291-X

ERIKSON, Erik H.; ERIKSON, Joan M.; KIVNICK, Helen Q. *Vital involvement in old age*. WW Norton & Company, 1994.

FANTLOVÁ, Zdenka. Klid je síla, řek' tatínek. Praha: Primus, 1996. 279 s. ISBN 80-85625-71-7.

FRANKL, Viktor Emil. *A přesto říci životu ano: psycholog prožívá koncentrační tábor*. 4. vydání. V Kostelním Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2016. 191 stran. Osudy; svazek 21. ISBN 978-80-7195-868-0

GREENE, Roberta R. Holocaust survivors: A study in resilience. *Journal of Gerontological Social Work*, 2002, 37.1: 3-18.

GREENE, Roberta R., Sandra A. GRAHAM a Carmen MORANO. Erikson's Healthy Personality, Societal Institutions, and Holocaust Survivors. *Journal of Human Behavior in the Social Environment* [online]. 2010, 20(4), 489-506 [cit. 2018-06-11]. DOI: 10.1080/10911350903275069. ISSN 10911359

HASS, Aaron. *The aftermath: living with the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. ISBN 0-521-47429-9

HYSE, Karin; TORNSTAM, Lars. Recognizing aspects of oneself in the theory of gerotranscendence. Dept. of Sociology, 2009.

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Stárnutí z pohledu pozitivní psychologie: možnosti, které čekají*. Praha: Grada, 2011. Psyché. ISBN 978-80-247-3604-4

LANGMEIER, Josef a Dana KREJČÍŘOVÁ. *Vývojová psychologie*. 3. přeprac. a dopl. vyd., 1. vyd. v Gradě. Praha: Grada, 1998. Psyché. ISBN 80-7169-195-X.

LOMRANZ, Jacob a Yael BENYAMINI. The Ability to Live with Incongruence: Aintegration-The Concept and Its Operationalization. *Journal of Adult Development* [online]. 2016, **23**(2), 79-92 [cit. 2018-06-11]. DOI: 10.1007/s10804-015-9223-4. ISSN 10680667

MAERCKER, Andreas; SCHÜTZWOHL, Matthias; SOLOMON, Zahava (ed.). Posttraumatic stress disorder: A lifespan developmental perspective. Hogrefe & Huber Pub, 1999. ISBN 0889371873

MCADAMS, Dan P. The life story interview. *Evanston, IL: Northwestern University*, 1995. (překlad doc. Poláčková Šolcová)

MIOVSKÝ, Michal. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2006. 332 s. Psyché. ISBN 80-247-1362-4

NELSON, Alison MP; WILSON, Linda H. Occupational understandings from the experiences of holocaust survivors. *Journal of Occupational Science*, 2012, 19.2: 178-190

ŘIHÁČEK, Tomáš, et al. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita, 2013

ŘÍČAN, Pavel. *Cesta životem: vývojová psychologie*. Vydání třetí, přepracované. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0772-6

ŘÍČAN, Pavel. *Psychologie náboženství a spirituality*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-312-3

ŘIHÁČEK, Tomáš, et al. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita, 2013

SANTOR, Darcy A.; ZUROFF, David C. Depressive symptoms: Effects of negative affectivity and failing to accept the past. *Journal of Personality Assessment*, 1994, 63.2: 294-312.

SUEDFELD, Peter, et al. Erikson's "components of a healthy personality" among Holocaust survivors immediately and 40 years after the war. *The International Journal of Aging and Human Development*, 2005, 60.3: 229-248

ŠOLCOVÁ, Iva. GEROTRASCENDENCE: JINÝ POHLED NA STÁŘÍ. *Ceskoslovenska Psychologie* [online]. 2018, 62(6), 616-621 [cit. 2019-06-19]. ISSN 0009062X.

THOROVÁ, Kateřina. *Vývojová psychologie: proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0714-6

TORNSTAM, Lars. MATURING INTO GEROTRASCENDENCE. *Journal of Transpersonal Psychology*[online]. 2011, 43(2), 166-180 [cit. 2019-04-19]. ISSN 0022524X.

TORNSTAM, Lars. Transcendence in Later Life. *Generations* [online]. 1999, **23**(4), 10-14 [cit. 2019-03-26]. ISSN 07387806

Seznam příloh

Příloha č. 1 – Životní (přepis rozhovoru)

Příloha č. 2 – Nesmrtelný (přepis rozhovoru)

Přílohy na přiloženém CD:

Příloha č. 3 – Návratový (přepis rozhovoru)

Příloha č. 4 – Životní (nahrávka rozhovoru)

Příloha č. 5 – Nesmrtelný (nahrávka rozhovoru)

Příloha č. 6 – Návratový (nahrávka rozhovoru)